

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 11^{ΗΣ} ΙΟΥΝΙΟΥ 1987

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΜΠΟΝΗ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ. — **Ἡ Ἑλληνικὴ Ἡμισέληνος**, ὑπὸ τῶν *N. Μουτσοπούλου - Γ. Δημητροκάλλη**, διὰ τοῦ Ἀντεπιστέλλοντος μέλους κ. *N. Μουτσοπούλου*.

Ἀντικείμενο τῆς παρουσίας πρόδρομης ἀκόμη ἐργασίας μας, εἶναι ἡ σχέση τοῦ συμπλέγματος τῆς ἡμισελήνου¹ καὶ τοῦ ἄστρου, μὲ τὸν ἐλληνικὸ πολιτισμὸ καὶ τὴν ἐλληνικὴ παράδοση. Ἀπὸ ἀποψη μορφῆς τὸ σύμπλεγμα θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ μόνον ὅταν τὸ ἄστρο βρῖσκεται ἀνάμεσα στὰ κέρατα² (τὸ δρέπανο³) τῆς ἡμισελήνου, καὶ

* *N. MOUTSOPOULOS* et *G. DIMITROKALLIS*, **Le Croissant Grec**.

1. Ὁ ὄρος ἡμισέληνος ἀναφερόμενος στὴν δρεπανοειδῆ μορφή τῆς νέας σελήνης, εἶναι ὀπωσδήποτε ἐσφαλμένος, ἀλλὰ, ἐπειδὴ ἔστω καὶ σὰν λάθος ἔχει καθιερωθῆ, θὰ τὸν χρησιμοποιήσουμε καὶ ἐμεῖς. Κατὰ τὴν γνώμη μας ὀρθὸν εἶναι τὸ «ἀμφίκυρτος (-η) σελήνη», γνωστὸ στὴν ἀρχαία μας γλώσσα (*G. Kaibel, Epigrammata Graeca ex Lapidibus Conlecta, Berolini 1878, No 876a*), στὴν λογία μας παράδοση (*A. Jannarakis (Γιάνναρη), Deutsch-Neugriechisches Handwörterbuch, Hannover ca. 1882, S. 630*), ἀλλὰ καὶ τὴν νεοελληνικὴ λογοτεχνία (Ὁδ. Ἐλύτη, *Μαρία Νεφέλη*, Ἀθήναι 1978, σελ. 18). Τὸ ἴδιο νομίζουμε ὅτι συμβαίνει καὶ μὲ τοὺς ὄρους *demi-lune* (γαλλ.), *mezza-luna* (ἰταλ.) καὶ *Halbmond* (γερμ.). Εἰδικὰ στὰ γερμανικὰ ὁ ὄρος *Halbmond im Letzten Viertel*, τίτλος βιβλίου τοῦ *T. Wiegand* (1985), δὲν εὐσταθεῖ γιατί περιέχει ἀντικρουόμενες ἔννοιες.

2. Γιὰ τὴν ἐλληνικὴ παράδοση, ἡ ἡμισέληνος ἔχει κέρατα, γι' αὐτὸ καὶ ἡ Θεὰ Σελήνη, προσονομάζεται ἀμφίκερος, δίκερος, χρυσόκερος, κεραιή, κερόεσσα, ταυρόκερος, ταυροφυῆς ἢ ταυρῶπις, παριστάνεται μὲ κέρατα, καὶ ταξιδεύει καθισμένη πάνω σὲ ταῦρο ἢ ἄρμα ποὺ σύρεται ἀπὸ ταύρους (*Π. Λεκατσᾶ, Ἔρωσ. Ἑρμηνεῖα μιᾶς Μορφῆς τῆς Προϊστορικῆς καὶ Ὀρφικοδιονυσιακῆς Θρησκείας, Ἀθήναι 1963, σελ. 50*, ὅπου πηγὲς καὶ βιβλιογραφία)· ἡ Μῆνη ἐπίσης, ἄλλη ὀνομασία τῆς Σελήνης, προσονομάζεται κερασφόρος (Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 146). Τὰ κέρατα τῆς σελήνης (*cornua lunae*) εἶναι λατινικὴ ἔκφραση ποὺ χρησιμοποιοῦν οἱ Βιργίλιος (*Αἰνεΐας, III, 645*) καὶ Ὀβίδιος

ὄχι ὅταν ἡμισελήνος καὶ ἄστρο βρίσκονται δίπλα-δίπλα, ἢ τὸ ἄστρο βρίσκεται ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ τῶν κέρατων τῆς ἡμισελήνου. Τὸ ἀνάμεσα στὰ κέρατα τῆς ἡμισελήνου ἄστρο, πού ὅπως θὰ δοῦμε ὀρισμένες φορές ταυτίζεται μὲ τὸν ἥλιο, μπορεῖ νὰ ἔχει ὀκτώ, ἕξι ἢ καὶ τέσσερις ἀκτίνες (κεραῖες). Τὸ μὲ τέσσερις κεραῖες ἄστρο πάντως, διαφοροποιεῖται ἀπολύτως ἀπὸ τὸν χριστιανικὸ σταυρό, τουλάχιστον γιὰ τὴν περίπτωσιν τοῦ συμπλέγματος πού μελετοῦμε, γιὰτι — τὸ θέμα δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσει — ὑπάρχει καὶ σύμπλεγμα ἡμισελήνου-σταυροῦ. Πρόκειται γιὰ ἔμβλημα εὐρύτατὰ διαδεδομένο ἰδίως στὴν βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ, κυρίως τῆς Ρωσίας, μὲ τὰ κέρατα τῆς σελήνης πάντοτε πρὸς τὰ πάνω, καὶ τὸν λατινικοῦ σχήματος σταυρὸ ἐδραζόμενο ἐπὶ τοῦ σώματος τῆς ἡμισελήνου⁴. Στὶς περιπτώσεις τοῦ συμ-

(Μεταμορφώσεις, II, 344· X, 479), καὶ ἀνάλογες ἐκφράσεις ὑπάρχουν στὰ ἰταλικά (luna bicorné), στ' ἀγγλικά (horns of crescent), στὴν ἀρμενικὴ γλῶσσα καὶ τὶς ἀραβικὲς «Χίλιες καὶ Μιὰ Νύχτες». Στὰ ἑλληνικά, σπάνια ὅμως, χρησιμοποιεῖται καὶ ὁ ὄρος «κεραῖαι τῆς Σελήνης» (Σ. Πλακίδου, Σελήνη, «Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαίδεια», τόμ. ΚΑ', Ἀθῆναι 1932, σελ. 647).

3. Τὸ δρέπανο τῆς σελήνης, κοινὴ ἢ καὶ ποιητικὴ ἔκφρασις σὲ ἄλλες γλῶσσες (γερμανικὰ Mond-sichel ἢ καὶ Sichel des Mondes, παράλληλα μὲ τὸ Halbmond, ἰταλικά falce di luna), στὰ ἑλληνικά εἶναι μᾶλλον σπάνιον λεκτικὸ σχῆμα. Πάντως στὸν «Ἀρχαιολόγο» (1901) τοῦ Ἀνδρέα Καρκαβίτσα, βρίσκουμε: «Ἄξαρνα βλέπει τὸ φεγγάρι νὰ βγαίνει σὰ δρεπάνι» (Ἔκδοσις 1982, σελ. 57). Ὁ Στ. Σηπλιωτόπουλος, μεταφραστὴς τοῦ De Profundis τοῦ Ὄσκαρ Οὐάιλντ, ἀκολουθώντας τὸ ἀγγλικὸ κείμενο, γράφει: «καὶ τὸ φεγγάρι, στὶς προσδιορισμένες περιπλανήσεις του, θὰ γυρίσει ἀπὸ κύκλο σὲ δρέπανο καὶ ἀπὸ δρέπανο σὲ κύκλο» (Ἔκδοσις «Παπύρου», Ἀθῆναι ἄ.ἔ., σελ. 145). Τέλος ὁ ἀστρονόμος Σ. Πλακίδης χρησιμοποίησε τὸν ὄρο «δρεπανοειδῆς μηνίσκος» (Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 647), καὶ ὁ Παναγῆς Λεκατσᾶς τὸν ὄρο «δρεπανοφέγγαρο» (Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 80).

4. Παραδείγματα καὶ πλούσιο εἰκονογραφικὸ ὕλικὸ εἰς H. Faensen - Vl. Ivanov, Early Russian Architecture (transl. M. Whittall), London 1975, pl. 176-177, 205, 207, 210, 225, 230, 258, 261, 263, 292. Ἀπόψεις γιὰ τὴν συμβολικὴ νίκη τοῦ Χριστιανισμοῦ (Σταυροῦ) ἐπὶ τοῦ Ἰσλαμισμοῦ (Ἡμισελήνου), πού ἀπὸ ὀρισμένους ἀπορρίπτεται, εἰς P. Henry, Les Eglises de la Moldavie du Nord des Origines à la Fin du XVIe Siècle. Architecture et Peinture, Paris 1930, vol. I, pp. 96-98, Ἀ. & Ἰ. Στυλιανοῦ, Παναγία Φορβιώτισσα Ἀσίνου, Λευκωσία 1973, σελ. 39, J. Blankoff, Persistence d'un Motif Byzantin dans l'Art Russe Ancien: Les Ornaments en Croissant de Lune, «Rayonnement Grec. Hommages à Charles Delvoye», Bruxelles 1982, pp. 459-470, pl. L-LI. Στὸ τελευταῖο δημοσίευμα εὐρύτερη ἐξέτασις τοῦ θέματος τῆς ἡμισελήνου, πέραν τοῦ συμπλέγματος σταυροῦ-ἡμισελήνου.

Σὲ μιὰ περίπτωσιν, τὸ σύμπλεγμα ἡμισελήνου-σταυροῦ, συμβόλισε τὴν συμφιλίωσιν Χριστιανῶν καὶ Μωαμεθανῶν. Πρόκειται γιὰ τὸ ἔμβλημα τῆς σημαίας πού ὁ Σουλτάνος Ἀβδούλ Μετζιτ παρέδωσε σὲ μιὰ λεγεώνα Πολωνῶν Κοζάκων, συμμάχων του κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Κριμαϊκοῦ

πλέγματος ἡμισελήνου-ἄστρου κι' ὅταν τὸ ἄστρο ἔχει τέσσερεις ἀκτίνες μόνο, τὸ ἄστρο εἶναι «ἐλληνικὸς»/«*crux immissa*» (= ἰσοσκελῆς) σταυρὸς μικροῦ μεγέθους, συνήθως ἐγκλειόμενος ἐντὸς τοῦ κοίλου τῆς ἡμισελήνου, δηλαδή στὴν ἐπιφάνεια ποὺ ὀρίζουν τὰ κέρατα τῆς σελήνης. Στὸ σημεῖον αὐτὸ θὰ θέλαμε νὰ ὑπεθυμίσουμε ὅτι τὸ χιαστὸν σχῆμα καὶ τὸ γράμμα χῖ, ποὺ εἶναι εἶδος σταυροῦ (Σταυρὸς τοῦ Ἀγίου Ἀνδρέου)⁵, οἱ Ρωμαῖοι τὸ ὀνόμαζαν *stella*⁶, δηλαδή ἄστρο, κι' ὅτι τὰ πάνω ἀπὸ τοὺς πασίγνωστους πῖλους τῶν Διοσκούρων ἄστρα, ὀρισμένες φορὲς οἱ ἀρχαῖοι τὰ σχεδίασαν σὰν ἰσοσκελεῖς σταυρούς⁷, πράγμα ποὺ συνέβη καὶ σὲ πλῆθος ἄλλων περιπτώσεων⁸. Τέλος σημειώνουμε ὅτι καὶ ἄλλοι ἐπιστήμονες τὸν μέσα στὰ κέρατα τῆς σελήνης περικλειόμενο μικρὸ ἰσοσκελεῖ (= «ἐλληνικὸ») σταυρὸ, τὸν ἔχουν χαρακτηρίσει ἄστρο⁹.

Πολέμου τοῦ 1853-55 (T. Bertelè, *La Mezzaluna nelle Monete Antiche*, «*Studi Bizantini [e Neoellenici]*», vol. II (1927), p. 93).

5. Γιὰ τὸ θέμα E. Dinkler, *Kreuzzeichen und Kreuz. Tav, Chi und Stauros*, «*Jahrbuch für Antike und Christentum*», Band V (1962), SS. 93-112, θὰ θέλαμε ὅμως νὰ προσθέσουμε καὶ μιὰ μικρὴ, ἀλλὰ πολὺ χαρακτηριστικὴ φράση τοῦ ἱατροῦ Ἀετίου τοῦ Ἀμιδηνοῦ, ποὺ ἂν δὲν κάνουμε λάθος κανεὶς δὲν ἔχει προσέξει μέχρι σήμερα: «*σχῆμα σταυροειδὲς ἢ τῷ Χ γράμματι παραπλήσιον*» (VII, 37· ἔκδοσις A. Olivieri, *Berolini MCML*, p. 288).

6. Στ. Κουμανούδη, *Λεξικὸν Λατινοελληνικόν*, Ἀθήναι 1901 (Φωτοανατύπωσις, Ἀθήναι 1972), σελ. 893: «*Stella ... 3) ἀστήρ, ἀστεροειδὲς εἶτε χιαστὸν σχῆμα, τὸ χῖ*».

7. Γιὰ τὸ θέμα ὁ F. Chapouthier, γράφει: «*Mais il est des cas où l'étoile, reduite à quatre pointes, se présente comme une croix, droite ou couchée: les rayons épaissis semblent les pétales d'une crucifère. Cette simplification extrême n'est point sans parallèles: sur un bas-relief de Tegée, telle apparaît l'étoile qui orne le croissant; sur une lampe d'argile du Cabinet des Médailles, Castor et Pollux barbues portent sur la tête une grande croix verticale; sur une plaquette de Sabazio, je la retrouve au dessus des bonnets cornus*» (Les Dioscures au Service d'une Déesse. *Etude d'Iconographie Religieuse*, Paris 1935, p. 115, πρβλ. καὶ p. 114, ὅπου καὶ εἰκόνα μὲ τὰ σχέδια τῆς μορφολογικῆς ἐξελίξεως τῶν ἄστρον τῶν Διοσκούρων).

8. Ἐνδεικτικὰ: Ch. Daremberg - E. Saglio, *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les Textes et les Monuments*, vol. IV/1, Paris 1905, p. 638 (fig. 5786), Fr. Cumont, *Recherches sur le Symbolisme Funéraire des Romains*, Paris 1942 (Φωτοανατύπωσις Paris 1966), p. 208 (fig. 38), pl. XX, 2, «*Antike Gemmen in Deutschen Sammlungen*», Band III (Braunschweig, Göttingen, Kassel), Wiesbaden 1970, No. K196.

9. «*Antike Gemmen in Deutschen Sammlungen*», Band I (Staatliche Münzsammlung München)/3, München 1972, No. 2660. Τὸν ὄρο τοῦ τετρακτίνου ἄστρου — «*Star of four rays*» (μορφῇ

“Ότι ἡ ἡμισέληνος μὲ τὸ ἄστρο εἶναι Ὀθωμανικὸ ἐθνόσημο, εἶναι κοινὸς τόπος. «Κράτος τῆς ἡμισελήνου» ἡ Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, Croissant καὶ Crescent ἡ σημαία της. Ἡ Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία ποὺ κάποτε περιελάμβανε τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν πιστῶν τοῦ Μωάμεθ, ταυτίστηκε μὲ τὴν θρησκεία τῶν ὀπαδῶν του, μὲ ἀποτέλεσμα ὁ Ἰσλαμισμὸς νὰ ὀνομασθῇ καὶ «Θρησκεία τῆς Ἡμισελήνου». Ἔτσι καὶ γι’ αὐτό, μετὰ τὴν διάλυση τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, πολλὰ ἀπὸ τὰ ἰσλαμικῆς θρησκείας κράτη ἔχουν γιὰ σημαία τους, σὲ διάφορους συνδυασμούς, χρωματισμούς καὶ σχήματα, τὴν ἡμισέληνο μὲ τὸ ἄστρο. Πρόκειται γιὰ τὴν Ἀλγερία, τὴν Λιβύη, τὴν Μαλαισία, τὴν Μαυριτανία, τὸ Πακιστὰν καὶ τὴν Τυνησία. Ἀνάλογη ἦταν καὶ ἡ σημαία τοῦ Βασιλείου τῆς Αἰγύπτου· στὸ κοῖλον τῆς λευκῆς ἡμισελήνου, ὑπῆρχαν τρία λευκὰ πεντάκτινα ἄστρα.

Ἡ τουρκικὴ ἡμισέληνος σχηματίζεται ἀπὸ τὴν δρεπανοειδῆ σελήνη καὶ ἓνα πεντάκτινο ἄστρο, τὸ ὁποῖον δὲν περικλείεται ἀπὸ τὰ κέρατα τῆς σελήνης, ἀλλ’ ἀπλῶς τέμνεται ἀπὸ τὴν νοητὴ τους προέκταση. Μὲ ἐξάιρεση τὴν σημαία τῆς Ἀλγερίας, ὅπου τὸ ἄστρο περικλείεται μέσα στὰ κέρατα τῆς σελήνης, τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ σ’ ὅλες τὶς ἄλλες ἰσλαμικὲς σημαῖες. Μὲ μόνη ἐξάιρεση τέλος, τὴν σημαία τῆς Μαλαισίας, τὸ ἄστρο εἶναι πάντα πεντάκτινο.

Τὸ τουρκικὸ ἐθνόσημο ὅμως καὶ μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ’ αἰώνα, ἦταν μιὰ ἀπλὴ ἡμισέληνος, χωρὶς ἄστρο. Τὸ ἄστρο προσετέθη ἀπὸ τὸν νεωτεριστὴ Σουλτάνο Σελίμ τὸν Γ’ (1789-1808)¹⁰ καὶ ἦταν ὀκτάκτινο, ποὺ κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Σουλτάνου Ἀβδούλ Μετζιτ (1840-1861) ἔγινε πεντάκτινο, γιὰ νὰ διατηρηθῇ μέχρι σήμερα.

Πρὶν ὅμως τὸ σύμπλεγμα ἡμισέληνος-ἄστρο γίνεῖ τουρκικὸ ἐθνόσημο ἦταν βυζαντινὸ ἔμβλημα ποὺ κυρίως συναντοῦμε σὲ τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, στὸ

διαφορετικῆ τοῦ σταυροῦ), χρησιμοποιοῦν καὶ νομισματολόγοι (L. Anson, Numismata Graeca. Greek Coin-Types, Classified for Immediate Identification. Text of part VI, London 1916, p. 3, No. 21). Ἄλλοι συγγραφεῖς, ἀλλὰ σὲ εἰδικὲς περιπτώσεις, τὸν πάνω ἀπὸ ἡμισέληνο ἀπολύτως κανονικῆς μορφῆς σταυρὸ, τὸν χαρακτηρίζουν ἥλιο (M.E. Durham, Some Tribal Origins, Laws and Customs of the Balkans, London 1928, p. 130), ἐνῶ ὁ δικός μας Παναγῆς Λεκατσᾶς, τὸν σταυρὸ τὸν θεωρεῖ «φεγγαρικὸ ἔμβλημα» (Ἐνθ’ ἄνωτ., σελ. 173).

10. T. Bertelè, La Mezzaluna nelle Monete Antiche, «Studi Bizantini [e Neoellenici]», vol. II (1927), p. 91, Arm. Sakisian, Le Croissant comme Emblème National et Religieux en Turquie, «Syria», vol. XXII (1941), p. 79. Γιὰ τὴν ἡμισέληνο σὰν τουρκικὸ ἐθνόσημο, βλ. κυρίως Arm. Sakisian, Op. cit., pp. 66-80, ὅπου καὶ βιβλιογραφία· βλ. ἐπίσης Ε. Παππαδοπούλου, Ἡ Ἡμισέληνος ὡς Τουρκικὴ Σημαία, «Σαββατιαία Ἐπιθεώρησις», No. 47 (28/29 Νοεμβρίου 1878), σελ. 752.

κέντρο τῆς ἀσπίδας του. Τὸ ἔμβλημα, μὲ συνήθως ὀκτάκτινο τὸ ἄστρο, βρισκόμε κατ' ἀρχὴν στὸ Γεράκι τῆς Λακωνίας· στὸν ὁμώνυμο ναὸ τοῦ Κάστρου Γερακίου¹¹, καὶ σὲ δύο ναοὺς τοῦ κυρίως οἰκισμοῦ: τὸν Ἅγιο Ἰωάννη τὸν Χρυσόστομο πού χρονολογεῖται γύρω στὸ 1300¹², καὶ στὸν Ἅγιο Ἀθανάσιο τοῦ ἸΔ' αἰώνα¹³. Στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Κάστρου, ἡ ἀσπίδα τοῦ ἁγίου κάτω ἀπὸ τὴν ἡμισέληνο ἔχει κι' ἓνα ἀβακωτὸ (ζατρικιοειδὲς) οἰκόσημο (blason échiqueté), ἀκριβῶς ὅμοιο μὲ τὸ ἀνάγλυφο φραγκικὸ οἰκόσημο πού ὑπάρχει πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ μεσαίου κλίτους τοῦ ναοῦ. Ἄρα ἡ τοιχογραφία πρέπει νὰ ἔγινε κατὰ τὴν διάρκεια τῆς φραγκικῆς κατοχῆς τοῦ Γερακίου (ca. 1210-1260).

Στὴν Λακωνία τὸ σύμπλεγμα, πάλι στὴν ἀσπίδα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, βρισκόμε καὶ σὲ τρεῖς ἀκόμα ὑστεροβυζαντινοὺς ναοὺς. Στὸν ἀχρονολόγητο Ἅγιο Ἰωάννη Ἐλου¹⁴, ὅπου μάλιστα ὁ ἅγιος προσονομάζεται Διασορίτης¹⁵, στὸν Ἀστράτηγο (= Ἅγιος Στρατηγός, δηλαδὴ Ἀρχιστράτηγος Μιχαήλ) Φαρακλοῦ¹⁶, στὴν περιφέρεια Νεαπόλεως Βοιωτῶν Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς, πού χρονολογεῖται στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΕ' αἰώνα¹⁷, καὶ στὸν Ἅγιο Γεώργιο Βάβυλα τῆς ἴδιας περιοχῆς¹⁸, πού χρονο-

11. Ἀ. καὶ Ἰ. Στυλιανοῦ, Παναγία Φορβιώτισσα Ἀσίνου, Λευκωσία 1973, σελ. 38 (εἰκ. 13)· οἱ συγγραφεῖς βασιζόμενοι σὲ πληροφορίες τοῦ καθηγητοῦ Ν. Δρανδάκη, γράφουν ὅτι ἡ τοιχογραφία εἶναι τοῦ ἸΔ' αἰώνα.

12. Ν. Μουτσοπούλου - Γ. Δημητροκάλλη, Γεράκι. Οἱ Ἐκκλησίες τοῦ Οἰκισμοῦ, Θεσσαλονίκη 1981, σελ. 40 (εἰκ. 65), 226 (εἰκ. 13-14).

13. Ν. Μουτσοπούλου - Γ. Δημητροκάλλη, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 162 (εἰκ. 251), 244 (εἰκ. 80).

14. Κ. Γ. Ζησίου, Ἐπιγραφαὶ Χριστιανικῶν Χρόνων τῆς Ἑλλάδος. Α' Λακεδαίμονος, «Βυζαντίς», τόμ. Α' (1909), σελ. 129.

15. Γιὰ τὸ ἐπίθετο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Διασορίτης, βλ. Γ. Δημητροκάλλη, Συμβολαὶ εἰς τὴν Μελέτην τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Νάξου, τόμ. Α', Ἀθήναι 1972, σελ. 29-32, ὅπου παραδείγματα καὶ βιβλιογραφία.

16. Γ. Δημητροκάλλη, Οἱ Δίκογχοι Χριστιανικοὶ Ναοί, Ἀθήναι 1976, σελ. 213 (εἰκ. 315), Ν. Δρανδάκη κ.ἄ., Ἐρευνα στὴν Ἐπίδαυρο Λιμηρᾶ, «Πρακτικὰ Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας» (1982), σελ. 436, πίν. 244α, ὅπου ὅμως ὁ ναός, ἀπὸ τὴν κ. Ἐ. Δωρῆ πού ὑπογράφει τὸ ἄρθρο, ὀνομάζεται Ἁι-Στράτης (= Ἅγιος Εὐστράτιος). Ἀστράτηγος ὅμως ὁ ναός ὀνομάζεται καὶ ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Δρανδάκη σὲ προηγούμενη μελέτη του (Δεόμενοι Ἅγιοι ἐπὶ τοῦ Τεταρτοσφαιρίου Ἀψίδος εἰς Ἐκκλησίας τῆς Μέσα Μάνης, ἀ' Αρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν), τόμ. IV (1971), σελ. 233).

17. Ν. Δρανδάκη, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 233, Γ. Δημητροκάλλη, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 210, ἀλλ' ἡ κ. Ἐ. Δωρῆ, στὸ ἄρθρο τῆς γιὰ τὸν ναὸ, γράφει ὅτι οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν γύρω στὸ 1400 (Ν. Δρανδάκη κ.ἄ., Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 438).

λογικὰ τοποθετεῖται στὰ μέσα τοῦ ΙΔ' αἰώνα¹⁹. Τὸ σύμπλεγμα τῆς ἡμισελήνου καὶ τοῦ ἄστρου στὶς ἀσπίδες τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, βρίσκουμε καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν Λακωνία. Στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Ξιφηφόρου στὸ χωριὸ Ἀποδοῦλου περιοχῆς Ἀμαρίου Ρεθύμνου Κρήτης, ἡ ἡμισέληνος, σὰν μορφή, εἶναι ἀπολύτως ὅμοια μ' ἐκείνη τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Γερακίου²⁰. Κατὰ τὸν κ. Βολανάκη, οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ χρονολογοῦνται στὰ μέσα τοῦ ΙΓ' αἰώνα²¹. Τὸ ἔμβλημα τέλος ξέρομε καὶ σ' ἓνα μολυβδόβουλο ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, ποὺ χρονολογεῖται μεταξὺ 1057-1067²². Ἄν καὶ οἱ G. Zacos καὶ A. Veglery δίνουν τὴν περιγραφή «border of pellets between two circles of dots», ἐμεῖς βλέπουμε ἡμισέληνο ποὺ δὲν ὀφείλεται στὴν φθορὰ τοῦ μολυβδοβούλλου. Στὴν πίσω πλευρά, ἡ ἐπιγραφή: «Κ(ύρι)ε, βοήθ(ει) τῷ σῷ δούλω Ἰω(άννη) κο(υ)ροπαλ(ά)τ(η) καὶ δομεστ(ί)κω τῶν σχολῶν τῆς Δύσαιος τῷ Κομνηνῷ».

Τὴν ἡμισέληνο μὲ τὸ ἄστρο βρίσκουμε καὶ στὸ κέντρο τῆς ἀσπίδας ποὺ κρατᾶ ὁ Ἅγιος Θεόδωρος ὁ Τήρων, στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου στὸ Γεράκι, σὲ τοιχογραφία, ποὺ ἐπίσης χρονολογεῖται γύρω στὸ 1300. Ἡ κ. Ἐ. Δωρῆ περιγράφοντας τὶς τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στὸν ναὸ τοῦ Ἀρχιστράτηγου Φαρακλοῦ Λακωνίας, γράφει ὅτι «Οἱ ἀσπίδες τους διακοσμοῦνται μὲ ἡμισέληνο καὶ ἀστέρα»²³. Ὁ δεῦτερος ὅμως τῶν συγγραφέων τῆς παρουσίας μελέτης, ὁ ὁποῖος ἔχει ἀσχοληθῆ μὲ τὸ μνημεῖο, τὸ σύμπλεγμα ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ καὶ ποὺ πράγματι ὑπάρχει στὴν παράσταση τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, δὲν τὸ παρατήρησε στὴν τοιχογραφία τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, οὔτε στὴν δημοσιευθεῖσα φωτογραφία διακρίνεται²⁴.

Τὴν ἡμισέληνο μὲ τὸ ἄστρο ξέρομε καὶ ἀπὸ νόμισμα τοῦ Θεοδώρου Β' Δούκα

18. Ν. Δρανδάκη κ.ἄ., Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 447.

19. Ν. Δρανδάκη κ.ἄ., Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 449.

20. Ἰ. Βολανάκη, Ὁ εἰς Ἀποδοῦλου Ἀμαρίου Βυζαντινὸς Ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Ξιφηφόρου, «Πεπραγμένα Δ' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, Ἡράκλειον 29.8-3.9.1976», τόμ. Β', Ἀθῆναι 1981, σελ. 55, πίν. 43.

21. Ἰ. Βολανάκη, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 64.

22. G. Zacos - A. Veglery, Byzantine Lead Seals, Basel 1972, vol. I (plates), pl. 177 (No. 2681 bis a). Cfr vol. I, part III, p. 1456, N. Oikonomides, A Collection of Dated Byzantine Lead Seals, Washington 1986, pp. 88-89 (No. 91).

23. Ν. Δρανδάκη κ.ἄ., Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 436.

24. Γ. Δημητροκάλλη, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 213 (εἰκ. 316).

Λάσκαρη (1254-1258), Αὐτοκράτορα τῆς Νικαίας. Ὁ Michael Henty περιγράφει τὸ σύμπλεγμα σὰν ὀκτακέριο σχῆμα «within crescent-shaped ornament with pellets»²⁵, ἀλλ' ὁ Philip Grierson εἶναι λακωνικὰ κατηγορηματικός· «star in crescent»²⁶. Μορφολογικὰ συγγενὲς μὲ τὸ νόμισμα τῆς Νικαίας, εἶναι κι' ἓνα νόμισμα τοῦ Αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου Β', ὅπου μέσα στὰ κέρατα τῆς ἡμισελήνου ὑπάρχει ἓνας ἰσοσκελῆς σταυρός²⁷.

Νομίσματα σὰν τὰ προηγούμενα ἢ ἄλλα μὲ τὸν σταυρὸ νὰ πατᾶ πάνω στὴν ἡμισέληνο²⁸, ποὺ ἀπλοῖκοι ἄνθρωποι παρερμηνεύοντας τὶς παραστάσεις τους, τὶς εἶδαν ἥλιο καὶ σελήνη, ἴσως δημιούργησαν τὸν λαϊκὸ ὄρο «ἡλιοσεληνάτα» [νομίσματα], καὶ τῶν ὁποίων ἡ ὀνομασία, παρὰ τὰ ὅσα ἔχουν γραφῆ²⁹, νομίζουμε ὅτι ἀκόμα δὲν ἔχει ἐρμηνευθῆ πλήρως. Ἀνάλογες παρερμηνεῖες τοῦ συμπλέγματος ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ, ἔχουν π.χ. καταγραφῆ, στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα μας, ἀνάμεσα στοὺς χωρικοὺς τῆς Ἀλβανίας. Ἡ προσεκτικὴ καὶ εὐσυνείδητη Mary Edith Durham, μᾶς πληροφορεῖ· «When I asked the Albanian tribesmen what was the meaning of the circle and crescent on the cross-arms, they said at once it was «dielli» — the sun; and «hana» — the moon»³⁰. Ἡ ἴδια προσθέτει κάτι ἀκόμα σημαντικώτερο· «On the wall

25. M. F. Henty, *Coinage and Money in the Byzantine Empire, 1081-1261*, Washington 1960, p. 260, pl. 35 (No. 15).

26. Ph. Grierson, *Byzantine Coins*, London 1982, p. 252, pl. 72 (No. 1192).

27. T. Bertelè, *Numismatique Byzantine* (trad. C. Morrison), Wetteren 1978, pl. XI (No. 165)· «croix entourée d'un croissant» κατὰ τὸν συγγραφέα καὶ τὴν μεταφράστριά του.

28. Ἐνδεικτικὰ: T. Bertelè, *Op. cit.*, pl. XI (No. 173), Ph. Grierson, *Op. cit.*, pl. 57 (No. 993), 58 (No. 1006), *Idem*, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and the Whittemore Collection*, Washington 1973, vol. III-part 2, pl. LXVIII, D. R. Sear, *Byzantine Coins and their Values*, London 1974, No. 1900.

29. Ἰ. Σβορώνου, *Βυζαντιὰ Νομισματικὰ Ζητήματα. Β' Κομνηνῶν Ἡλιοσεληνάτα*, «Διεθνῆς Ἐφημερὶς τῆς Νομισματικῆς Ἀρχαιολογίας», τόμ. Β' (1899), σελ. 348-352, E. Legrand, *Une Lettre à propos des ὀλότραχα et ἡλιοσεληνάτα*, «Διεθνῆς Ἐφημερὶς τῆς Νομισματικῆς Ἀρχαιολογίας», τόμ. Γ' (1900), σελ. 236, T. Bertelè, *Op. cit.*, p. 106, Ph. Grierson, *Op. cit.*, vol. III-Part 1, pp. 57-58. Πάντως τὰ σύντομης ζωῆς ἡλιοσεληνάτα χρησιμοποιήθηκαν ἐπὶ Βασιλείου τοῦ Β' (976-1025) καὶ Κωνσταντίνου τοῦ Η' (1025-1028), καὶ ὄχι ἐπὶ Κομνηνῶν ὅπως ὑπεστηρίχθη ἀπὸ ἄλλους.

30. M. E. Durham, *Some Tribal Origins, Laws and Customs of the Balkans*, London 1928, p. 121. Ἄν καὶ ἐμεῖς πιστεύουμε ὅτι σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις τὸ σύμπλεγμα εἶναι σελήνη καὶ ἥλιος, καὶ ὄχι

of a house at Vuthaj, when the district was wholly moslem and almost closed to outsiders, I saw, in 1908, a large rayed sun painted with a slim crescent beside it (fig. 12, No. 10)»³¹. "Έχουμε τὴν γνώμη πὼς ὁ Μωαμεθανὸς ἰδιοκτῆτης τοῦ σπιτιοῦ, ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὶς ἐρμηνεῖες τῶν Χριστιανῶν Ἀλβανῶν καὶ πιστεύοντας τὸ τουρκικὸ ἔθνοςημο ἥλιο καὶ σελήνη, ἔκανε μόνος τὴν ἀπλοϊκὴ διόρθωση.

Τὸ βυζαντινὸ σύμπλεγμα ἡμισελήνου-ἄστρου, σὲ σπάνιες περιπτώσεις περιβάλλεται καὶ ἀπὸ ἄλλα ἄστρα. Τὰ μόνον γνωστὰ μας παραδείγματα εἶναι τὸ ἀνάγλυφο προσκνητᾶριο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸν ὁμώνυμο ναὸ τοῦ Κάστρου Γερακίου, τὸ ἔμβλημα τῆς ἀσπίδας τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ σὲ τοιχογραφία τῆς Ἀλώσεως τῆς Ἱερικοῦς στὸν ναὸ τοῦ Ταξιάρχου στὸ ἴδιο κάστρο, καὶ τοιχογραφία στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου στὸ χωριὸ Βλαχιώτη, τῆς περιοχῆς Ἐλους Λακωνίας. Τὰ γραφόμενα ἀπὸ τὴν Μαρία Σωτηρίου ἀφέρει τὸ βυζαντινὸν συμβατικὸν ἔμβλημα — ἡμισέληνον μὲ τέσσαρα ἄστρα»³², καὶ τὸν κ. Ἰ. Βολανάκη, «εἰκονίζεται ἡμισέληνος, ἡ ὁποία — περιβαλλομένη συνήθως ὑπὸ τεσσάρων ἀστέρων — ἀπετέλει τὸ συμβατικὸν βυζαντινὸν ἔμβλημα»³³, δὲν ἔχουν σχέση μὲ τὴν πραγματικότητα.

Τὸ πολυδημοσιευμένον³⁴ προσκνητᾶριο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, κατασκευασμένο ἀπὸ τοπικὸ μάρμαρον κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς Φραγκοκρατίας στὴν περιοχὴ (ca 1210-1260), εἶναι θαυμάσιας τέχνης ποὺ ὅμως ἀκόμα δὲν μποροῦμε νὰ τὴν ἐντάξουμε

σελήνη καὶ ἄστρο, δὲν συμφωνοῦμε σὲ ὅ,τι παρασυρομένη ἢ συγγραφεὺς γράφει: «I think that probably the turkish crescent and star is really the rayed sun and moon, the sun being diminished so as to fit decoratively within the crescent» (Op. cit., p. 127).

31. M. E. Durham, Op. cit., p. 127; cfr. p. 130 (fig. 12).

32. Μ. Σωτηρίου, Ἡ Πρώιμος Παλαιολόγειος Ἀναγέννησις εἰς τὰς Χώρας καὶ τὰς Νήσους τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα, «Δελτίον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας», τόμ. Δ' (1964-65), σελ. 265. Ἡ Σωτηρίου παραπέμπει καὶ στὴν μελέτη τοῦ A. Van de Put (γιά τὴν ὁποία infra No. 37), ὁ ὁποῖος ὅμως τίποτα δὲν ἀναφέρει σχετικᾶ.

33. Ἰ. Βολανάκη, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 55, ὁ ὁποῖος μὲ τὴν σειρά του παραπέμπει στὸ δημοσίευμα τῆς Μ. Σωτηρίου.

34. A. J. B. Wace, Laconia. Frankish Sculptures at Parori and Geraki, «Annual of the British School at Athens», vol. XI (1904-1905), p. 144 (fig. 4), R. Traquair, Laconia. The Mediaeval Fortresses, «Annual of the British School at Athens», vol. XII (1905-1906), pl. 4, Γ. Καψάλη, Γεράκι, «Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαίδεια», τόμ. Η', Ἀθῆναι 1929, σελ. 212, Ν. Πουλίτσα, Λεύκωμα Γερακίου, Ἀθῆναι 1940, πίν. 12, A. Bon, Pierres Inscrites ou Armoriées de la Morée Franque, «Δελτίον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας», τόμ. Δ' (1964-65), πίν. 28α.

κάπου, γι' αὐτὸ καὶ οἱ πολλὲς πάνω στὸ θέμα συζητήσεις. Ὁ πρῶτος ποὺ ἀσχολήθηκε μὲ τὸ προσκυνητᾶριο καὶ τὴν ἡμισέληνό του, ὁ Ἄγγλος A. J. B. Wace, ἔχει τὴν γνώμη ὅτι εἶναι ἔργο Σαρακηνῶν καλλιτεχνῶν, καὶ γράφει: «The fleur de lys to the right of the arch suggests a frankish origin, while the crescent and stars on the other side rather indicate some Saracenic element... we know that Saracenic and Turkish mercenaries were hired by William de Villehardouin, and that they actually settled in two places in the Peloponnesus, 'στοῦ Βουνάρβη and 'στὴν Ρένταν. We may then decide that this superb frame, which for beauty of design, style, and execution cannot be surpassed by any similar monument in Greece, is the work of some Saracen artists done for their Frankish masters»³⁵. Ὁ ἐπίσης Ἄγγλος Ἀρχιτέκτων Ramsay Traquair, ὁ ὁποῖος μᾶς ἔδωσε καὶ ἓνα ἀκριβέστατο σχέδιο τοῦ ἔργου, ἀναζητεῖ τὴν τέχνη τοῦ προσκυνηταρίου ἔξω ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο καὶ τὴν βυζαντινὴ τέχνη, καὶ κάνει συσχετισμοὺς μὲ τὴν τέχνη τῆς Νοτίου Ἰταλίας — «It is, however, to Italy that we must turn for the prototypes of this work». Ταυτόχρονα ὁμοίως, δέχεται ἐν μέρει καὶ τὶς ἀπόψεις τοῦ Wace: «The Saracenic feeling noticed by Mr. Wace is quite accounted for by the influence which that race had in Southern Italy and Sicily»³⁶. Τὸν ἐπόμενον χρόνον ὁ Van de Put, ἀσχολεῖται κι' αὐτὸς μὲ τὴν ἡμισέληνον τοῦ προσκυνηταρίου καὶ τὸ ἔμβλημα τῆς ἡμισελήνου γενικώτερα, τόσο σὲ Χριστιανούς ὅσο καὶ Μουσουλμάνους, χωρὶς ὁμοίως νὰ μπορέσει νὰ καταλήξει σὲ συμπεράσματα: ἀντιθέτως γράφει: «It is consequently impossible to decide definitely the character of the Geraki crescent and stars»³⁷. Ὁ Antoine Bon ἐπανεξετάζοντας, σχετικὰ πρόσφατα, ὅλες αὐτὲς τὶς ἀπόψεις, καταλήγει στὸ ὅτι τὸ ἔργο «Il est certainement l'oeuvre d'artistes Grecs»³⁸. Τὸ βέβαιον πάντως εἶναι ὅτι ἡ ἡμισέληνος εἶναι ἀρκετὰ περιεργῆς μορφῆς: οἱ δύο κύκλοι πού, κατὰ τὰ γνωστά, ἀλληλοτεμνόμενοι σχηματίζουν τὴν ἡμισέληνον, ἔχουν ἀναλογία διαμέτρων 1: 2, 4. Ἡ ἡμισέληνος δηλαδὴ, ποὺ κάθε ἄλλο παρὰ δρεπανοειδῆς σελήνη (Mondsichel) μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθῆ, θυμίζει ἡμι-

35. A. J. B. Wace, Op. cit., pp. 143-144, 145.

36. R. Traquair, Op. cit., pp. 267-269.

37. A. Van de Put, Note on the Armorial Insignia in the Church of St. George, Geraki, «Annual of the British School at Athens», vol. XIII (1906-1907), pp. 282-283.

38. A. Bon, Op. cit., p. 95. Θὰ μποροῦσε ὁμοίως κανεὶς νὰ παρατηρήσει ὅτι οἱ Ἕλληνες αὐτοὶ καλλιτέχνες δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶχαν προηγουμένως ἐργαστεῖ σὲ ἀραβικὸ ἢ ἰσλαμικὸ χῶρο, ἢ καὶ ἀπλῶς νὰ εἶχαν ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ ἀραβικὰ ἢ ἰσλαμικὰ σχέδια καὶ πρότυπα.

σελήνους σὲ ὑφάσματα τῶν Μамελούκων τῆς Αἰγύπτου τοῦ ΙΔ' αἰώνα³⁹. Ἄσχετα μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἄστρον, θέμα ἴσως δευτερεῦον, ἡ μορφή τῆς ἡμισελήνου στὸ προσκυνητᾶριο δὲν ἔχει σχέση οὔτε μὲ τὴν βυζαντινὴ ἡμισέληνον γενικώτερα, οὔτε μὲ τὴν ἡμισέληνον ποὺ βρίσκουμε στὶς γραπτὲς διακοσμῆσεις τῶν ναῶν τοῦ Γερακίου.

Τελειώνοντας μὲ τὸ προσκυνητᾶριο, σημειώνουμε ὅτι κακῶς τὸ σύμπλεγμα περιγράφεται ὡς ἡμισέληνος μεταξὺ ἕξι ἄστρον⁴⁰. σαφῶς πρόκειται γιὰ σύμπλεγμα ἡμισελήνου-ἄστρου, ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ πέντε ἄστρα. Ἡ ἀπόδειξη τῆς θέσεώς μας, βρίσκεται στὶς μορφὲς τῶν ἄστρον. Αὐτὸ ποὺ εἶναι μέσα στὸ κοῖλον τῆς ἡμισελήνου εἶναι ὀκτάκτινο, ἐνῶ τὰ ἄλλα πέντε ἐξάκτινα. Ἡ λεπτομέρεια αὐτὴ εἶναι ἴσως καὶ τὸ μόνο λάθος στὸ σχέδιο τοῦ Traquair, ποὺ ὅλα τὰ ἄστρα τὰ δείχνει ὀκτάκτινα, γράφοντας παράλληλα στὸ κείμενό του: « A crescent between five eight-rayed stars»⁴¹.

Στὴν ἐπίσης πολυδημοσιευμένη⁴² τοιχογραφία τῆς Ἱερικοῦς τῆς Ἱεριχοῦς στὸν Ταξιάρχην τοῦ Κάστρου Γερακίου, γύρω ἀπὸ τὴν ὁποία ὑπάρχει ὀγκώδης βιβλιογραφία⁴³ καὶ χρονολογικὰ τοποθετεῖται στὰ τέλη τοῦ ΙΓ' αἰώνα, ἡ ἀσπίδα τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ διακομεῖται ἐπίσης μὲ ἡμισέληνον καὶ ἄστρα. Ἡ ἡμισέληνος βρίσκεται στὸ κέντρον μὲ τὰ κέρατα στραμμένα πρὸς τὰ δεξιὰ, περιβάλλεται δὲ ἀπὸ τέσσερα ἄστρα ὀκτάκτινα. Στὸ κοῖλον τῆς ἡμισελήνου δὲν ὑπάρχει ἄστρο, ἀλλ' ἴσως δὲν σχεδιάστηκε λόγω τῆς καμπύλης μορφῆς τῆς ὀξύληκτης ἀσπίδας. Ἀπὸ ἀποψη μορφῆς, ἡ ἡμισέληνος τῆς τοιχογραφίας διαφέρει σημαντικὰ ἀπὸ ὅ,τι ὑπάρχει στὸ προσκυνητᾶριο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου.

Ἡ τρίτη ἀνάλογη περίπτωση εἶναι «Ὁ Ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Βλαχίωτη, ἐνθα ἡ εἰκὼν ἐνὸς πολεμικοῦ ἁγίου φέρει ἀσπίδα κεκοσμημένην μὲ τὸ προρρηθὲν ἔμβλημα τῆς ἡμισελήνου καὶ τῶν πέντε ἀστέρων»⁴⁴. Δυστυχῶς τὸν ναὸ αὐτὸ δὲν

39. O. von Falke, *Kunstgeschichte der Seidenweberei*, Berlin 1921², Abb. 299, 303.

40. A. Van de Put, *Op. cit.*, p. 282, A. Bon, *Op. cit.*, p. 93.

41. R. Traquair, *Op. cit.*, p. 265.

42. R. Traquair, *Op. cit.*, pl. II, Π. Πουλίτσα, "Ἐνθ' ἄνωτ., πίν. 18, Μ. Σωτηρίου, "Ἐνθ' ἄνωτ., πίν. 55, 1.

43. Σχετικὰ βλ. Ν. Μουτσοπούλου - Γ. Δημητροκάλλη, "Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 159-161, 164-169.

44. Γ. Καψάλη, "Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 212, πρβλ. Ἄ. Ἀδαμαντίου, "Ἡ Μεσαιωνικὴ Νεκρόπολις τοῦ Πάρωνος: Τὸ Γεράκι, Ἐφημ. «Ἀθῆναι»/Μηνιαῖον Παράρτημα, Νο. 10 (Αὔγουστος 1908), σελ. 1207.

τὸν ἐντοπίσαμε, σύμφωνα δὲ μὲ ὄχι ὑπεύθυνες πληροφορίες κατεδαφίστηκε.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς προηγούμενες βυζαντινὲς παραστάσεις ἡμισελήνου καὶ ἄστρου συνηθισμένης μορφῆς, ὑπάρχουν καὶ παραστάσεις ἡμισελήνου-σταυροῦ, ὅπου ὅμως ὁ μικρὸς ἰσοσκελῆς καὶ μέσα στὰ κέρατα τῆς ἡμισελήνου περικλειόμενος σταυρὸς, εἶναι βεβαίως ἄστρο μὲ τέσσερις ἀκτίνες, σύμφωνα μὲ ὅσα ἀναπτύξαμε στὴν ἀρχὴ τῆς μελέτης μας. Τὸ σύμπλεγμα αὐτῆς τῆς μορφῆς ξέρομε σὲ νομίσματα τοῦ Ἑρακλείου (610-641)⁴⁵, καὶ τοῦ Μιχαῆλ τοῦ Ζ' (1071)⁴⁶. Καὶ στίς δύο περιπτώσεις, παρὰ τοὺς αἰῶνες ποὺ τὶς χωρίζουν, ἡ σύνθεση εἶναι ἴδια· ἀριστερὰ τῆς κατ' ἐνώπιον προτομῆς τοῦ αὐτοκράτορος βρίσκεται ἓνα ἄστρο, δεξιὰ ἡ ἡμισέληνος καὶ πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι του ἡ ἡμισέληνος μὲ τὸν σταυρό. Τὸ σύμπλεγμα ἡμισελήνου-σταυροῦ βρίσκουμε καὶ σὲ συζητήσιμης χρονολογίας τοιχογραφία (τέλος IB'-ΙΔ' αἰ.) τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸν ναὸ τῆς Παναγίας τῆς Φορβιώτισσας Ἀσίνου Κύπρου⁴⁷. Τὸ σύμπλεγμα βρίσκεται καὶ πάλι στὸ κέντρον τῆς ἀσπίδας τοῦ ἁγίου, ἀλλὰ ὁ σταυρὸς εἶναι πᾶν σταυρὸς καὶ ὄχι ἄστρο μὲ τέσσερις κεραῖες. Τὸ σύμπλεγμα ἡμισελήνου-σταυροῦ καὶ μὲ τὸν σταυρὸ ταυτιζόμενον μὲ ἄστρο, ἐπέζησε μέχρι τὶς μέρες μας σὰν διακοσμητικὸ στοιχεῖο ἐνὸς «τρούλλου», στὸ Alberobello τῆς Ἀπουλίας⁴⁸.

Ἡ ἡμισέληνος μὲ τὸ ἄστρο τῶν Βυζαντινῶν, ἴσως συνδέεται μὲ τὸ πανομοιότυπο ἔμβλημα τοῦ ἀρχαίου Βυζαντίου, ποὺ βρίσκουμε σὲ πλῆθος νομισμάτων του⁴⁹. Γιὰ τὴν ἡμισέληνον τοῦ ἀρχαίου Βυζαντίου, στὴν θέση τοῦ ὁποῦ ἄργότερα χτίστηκε ἡ Βασιλεύουσα, ὁ Εὐγένιος Ἀντωνιάδης, γράφει: «Φαίνεται δ' ὅτι τὸ σύμβολον τοῦτο εἰσῆχθη ὡς ἔθνοςσημον μετὰ τὴν ἀνεπιτυχῆ πολιορκίαν τοῦ Βυζαντίου ὑπὸ

45. J. Raeder, *Die Byzantinischen Münzen im Kestner-Museum Hannover*, Hannover 1987, S. 92 (No. 122), T. Bertelè, *La Mezzaluna nelle Monete Antiche*, «Studi Bizantini [e Neoellenici]», vol. II (1927), p. 89, tav. II (No. 22)· τὸ σύμπλεγμα οἱ συγγραφεῖς θεωροῦν ἡμισέληνον μὲ σταυρό.

46. M. E. Durham, *Some Tribal Origins, Laws and Customs of the Balkans*, London 1928, p. 117.

47. Γ. Σωτηρίου, *Τὰ Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Κύπρου*, Ἀθήναι 1935, πίν. 83β, Ἀ. & Ἱ. Στυλιανοῦ, *Παναγία Φορβιώτισσα Ἀσίνου, Λευκωσία* 1973, εἰκ. 12-13, τῶν αὐτῶν, *The Painted Churches of Cyprus. Treasures of Byzantine Art*, London 1985, p. 137 (fig. 70), τῶν αὐτῶν, *A Cross inside a Crescent on the Shield of St. George, Wall-Painting in the Church of Panagia Phorbiotissa Asinou, Cyprus*, «Κυπριακαὶ Σπουδαί», τόμ. XLVI (1982), fig. 1.

48. G. Notarnicola, *I Trulli di Alberobello*, Bari 1940, p. 144 (fig. 37).

49. E. Schönert-Geiss, *Die Münzprägung von Byzantion*, Berlin - Amsterdam 1972, *passim*.

Φιλίππου τοῦ Μακεδόνος, πατὴρ τοῦ Ἀλεξάνδρου (339 π.Χ.). Τότε «ὑπόνομον διορύξαντος τοῦ Φιλίππου», λέγει ὁ Βυζάντιος, κατὰ τὴν ἀφήγησιν τοῦ ἀρχαίου ἱστορικοῦ Στεφάνου τοῦ Βυζαντίου, «... καὶ μέλλοντος ἤδη ἀναδῦναι ἐντὸς τῆς πόλεως, σκότους ὄντος, ἀνέλαμψεν αἴφνης ἡ σελήνη, ἐν ᾧ ἀφ' ἑτέρου καὶ οἱ κύνες, αἰσθόμενοι τῶν ὑπορυττόντων, διήγειραν, ὠρυόμενοι δεινῶς, τὴν προσοχὴν τῶν φυλάκων. Ἀποτυχούσης δὲ οὕτω τῆς πράξεως, οἱ Βυζάντιοι, ἀποδόντες τὸ θαῦμα εἰς τὴν Φωσφόρον θεὰν Ἐκάτην, τό τε ἄγαλμα αὐτῆς ἐν τῷ Βοσπορίῳ λιμένι ἰδρῦσαντο, Φωσφόριον αὐτὸν προσονομάσαντες, καὶ σύμβολον τῆς πόλεως αὐτῶν ἔλαβον, ὡς εἴπομεν, τὴν ἡμισέληνον»⁵⁰.

Γιὰ τὴν σχέση τῆς ἡμισελήνου τῶν Βυζαντινῶν καὶ τῆς ἡμισελήνου τοῦ ἀρχαίου Βυζαντίου, τὴν ὁποῖαν καὶ ἐμεῖς δὲν ἀποκλείουμε, οἱ Στυλιανοῦ γράφουν: «Τὸ 330 μ.Χ. ἡ Κωνσταντινούπολις διεδέχθη τὸ ἀρχαῖον Βυζάντιον καὶ κατέστη ἡ πρωτεύουσα τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους. Ὁ Χριστιανισμὸς ἦτο ἤδη ἡ ἐπίσημος θρησκεία τοῦ κράτους ἀπὸ τοῦ 313 μ.Χ. καὶ ὁ σταυρὸς ἤρχισε βαθμηδὸν νὰ λαμβάνῃ τὴν θέσιν του ὡς τὸ νέον ἔμβλημα τῆς Χριστιανικῆς πόλεως τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, ἀρχικῶς ἐν συνδυασμῷ μετὰ τοῦ κλασσικοῦ ἐμβλήματος τῆς ἡμισελήνου καὶ τοῦ ἀστέρος. Οὕτω, νομίσματα τοῦ Ἀναστασίου I (491-518) ἐκδοθέντα ἐν Κωνσταντινουπόλει φέρουν ἐπὶ τῆς ὄψεως τὴν προτομὴν τοῦ αὐτοκράτορος καὶ ὀπισθεν τὴν ἡμισέληνον τὸν ἀστέρα καὶ τὸν σταυρὸν κεχωρισμένως: Τὸ εἰδωλολατρικὸν Βυζάντιον καὶ ἡ Χριστιανικὴ Κωνσταντινούπολις συνυπάρχουν. Ἦτο ἀκόμα μία μεταβατικὴ περίοδος. Βαθμηδὸν ὁ σταυρὸς κυριαρχεῖ καὶ ἡ ἡμισέληνος μετὰ τοῦ ἀστέρος παραγκωνίζεται. Κατὰ τὰ τέλη ὅμως τοῦ 11ου αἰῶνος εὐρίσκομεν τὸν σταυρὸν ἐντὸς τῆς ἡμισελήνου μετὰ ἀστέρων γύρωθεν αὐτῶν ἐπὶ νομισμάτων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀκριβῶς ὅπως καὶ ἐπὶ τῆς ἀσπίδος τοῦ ἀγίου Γεωργίου τῆς Ἀσίης»⁵¹.

Πάνω σ' αὐτὰ ὅμως, πού οἱ συγγραφεῖς παραθέτουν χωρὶς καμμιά ἀπολύτως βιβλιογραφικὴ κάλυψη, πρέπει νὰ γίνουν μερικὲς συμπληρώσεις καὶ διορθώσεις:

α) Ἡ ἡμισέληνος, τὸ ἄστρο καὶ ὁ σταυρὸς πού, χωριστά, πράγματι ἔχουμε σὲ μερικὰ νομίσματα τοῦ Ἀναστασίου τοῦ Α' (491-518)⁵², ὑπάρχουν καὶ σὲ νομί-

50. Εὐγ. Ἀντωνιάδου, Ἐκφρασις τῆς Ἀγίας Σοφίας, τόμ. Β', Ἀθῆναι 1908 (Φωτοανατύψεις, Ἀθῆναι 1983), σελ. 219. Πρβλ. καὶ J. Bertelè, La Mezzaluna nelle Monete Antiche, «Studi Bizantini [e Neellenici]» vol. II (1927), p. 83, Ἀ. καὶ Ἰ. Στυλιανοῦ, Παναγία Φορβιώτισσα Ἀσίης, Λευκωσία 1973, σελ. 37,70.

51. Ἀ. & Ἰ. Στυλιανοῦ, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 37.

52. D. R. Sear, Op. cit., No. 22,48 καὶ προχείρως M. E. Durham, Some Tribal Origins, Laws and

σματα τοῦ Ἰουστίνου τοῦ Α' (518-527)⁵³, τοῦ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Α' (527-565)⁵⁴, τοῦ Ἡρακλείου (610-641)⁵⁵, καὶ νομίσματα τῆς Ἀλεξανδρείας τῆς Αἰγύπτου κομμένα κατὰ τὴν ἐπὶ Ἡρακλείου κατοχὴ τῆς πόλεως ἀπὸ τοὺς Πέρσες (617-628)⁵⁶. Τὸ ἄστρο, τὸν σταυρὸ (ἢ τὸν Χριστό) καὶ τὴν σελήνην σὲ σειρά, βρίσκουμε καὶ σὲ τέσσερεις ἀπὸ τὶς γύρω στὸ 600 χρονολογούμενες ampulae τῶν Ἀγίων Τόπων ποὺ φυλάσσονται στὸ Σκευοφυλάκειο τοῦ Καθεδρικοῦ Ναοῦ τῆς Monza⁵⁷.

β) Ὁ σταυρός, ἡ ἡμισέληνος καὶ τὸ ἄστρο, ἔχουμε τὴν γνώμη ὅτι πρέπει νὰ θεωρηθοῦν σύμβολα τοῦ ἡλίου, τῆς σελήνης καὶ τοῦ ἄστρου (πλανήτου Ἀφροδίτου), ὄχι μόνον γιὰ τὸ σταυρὸ «ἔχει ἐνίοτε τὴν ἐννοίαν τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θεοῦ Ἡλίου»⁵⁸, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ γνωστὸ Barberini Ivory τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου ποὺ χρονο-

Customs of the Balkans, London 1928, p. 117, No. 9.

53. W. Wroth, Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum, vol. I, London 1908, pl. 4, No. 1.

54. D. R. Sear, Op. cit., p. 12 καὶ No. 198, 214, P. D. Whitting, Monnaies Byzantines (trad. S. de Roquefeuil), Fribourg 1973, fig. 153.

55. W. Wroth, Op. cit., pl. XXVI, No. 7-10.

56. P. D. Whitting, Op. cit., figs 209-210.

57. A. Grabar, Ampules de Terre Sainte (Monza - Bobbio), Paris 1958, No. 12-15, pp. 28-29, pl. XXII, XXIV, XXVI, XXVIII, P. A. Underwood, The Fountain of Life in Manuscripts of the Gospels, «Dumbarton Oaks Papers», vol. V (1950), fig. 50. Στὶς Ampulae τῆς Monza τὸ ἐξάκτινο ἄστρο (ἀριστερά) καὶ ἡ ἡμισέληνος (δεξιά), συνοδεύουν τὴν παράσταση τῆς Σταυρώσεως, ἀλλ' ὁ Χριστὸς δὲν εἰκονίζεται ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ, ἀλλὰ μέσα σὲ μετάλλιο ποὺ βρίσκεται στὴν θέση τοῦ Σταυροῦ, ἢ πάνω ἀπὸ τὸν Σταυρὸ. Τὸ ἐξάκτινο ἄστρο καὶ ἡ ἡμισέληνος ἔχουν ἐρμηνευθῆ ἀπὸ τὸν Grabar ὡς ἡλίου καὶ σελήνης (Op. cit., pp. 28, 29), καὶ πράγματι ἀντικαθιστοῦν τὸν ἡλιο καὶ τὴν σελήνην ποὺ μνηοειδεῖς εἰκονίζονται σὲ ἄλλες ὅμοιες εἰκονογραφικῆς διατάξεως Σταυρώσεις τῶν ampulae. Ἔχουμε τὴν γνώμη ὅμως ὅτι ἡ ἰδιόμορφη αὐτὴ εἰκονογραφικὴ σύνθεση, διαμορφώθηκε κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς παλαιᾶς εἰκονογραφικῆς διατάξεως ἄστρο-ἡλίου-σελήνης. Σύμβολο τοῦ ἡλίου εἶναι φυσικὰ ὁ σταυρὸς (βλ. infra No. 58), κι' ὅταν στὴν θέση τοῦ σταυροῦ ὑπάρχει τὸ μετάλλιο μὲ τὴν μορφή τοῦ Θεανθρώπου, ἡλίου εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Χριστὸς. Κατὰ τὰ γνωστὰ ὁ Χριστὸς καλεῖται ἢ προσεπικαλεῖται Ἡλίου τῆς Δόξης, Δικαιοσύνης Ἡλίου, Ἡλίου τῆς Δικαιοσύνης, Ἡλίου Χριστός, Μέγας Ἡλίου, Νοητὸς Ἡλίου κ.λπ. (Ε. Α. Πεζοπούλου, Ἐπιγραφῆς Δυσαναγνώστου Ἀνάγνωσις, «Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν», τόμ. IB' (1936), σελ. 436).

58. Γ. Σωτηρίου, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία, Ἀθήναι 1942, σελ. 101, ὅπου βιβλιογραφία, στὴν ὁποία πρέπει νὰ προσθέσουμε· O. Montelius, Das Sonnenrad und das Christliche Kreuz, «Manus», Band I (1909), SS. 53-69, 169-186.

λογοῖται γύρω στὸ 500 καὶ πιθανώτατα εἰκονίζει τὸν Αὐτοκράτορα Ἀναστάσιο, ὁ Ἰησοῦς περιβάλλεται ἀπὸ τὰ σύμβολα τοῦ ἡλίου, τῆς σελήνης, καὶ τοῦ ἄστρου⁵⁹. Ἐπειδὴ ὅπως θὰ δοῦμε, στὸν χῶρο τῆς Μεσοποταμίας ὁ ἥλιος, ἡ σελήνη καὶ τὸ ἄστρο εἶναι πανάρχαια σύμβολα Θεῶν ποὺ ἐπέζησαν ἐπὶ χιλιετηρίδες, νομίζουμε ὅτι τὰ σύμβολα ποὺ ὑπάρχουν στὰ νομίσματα τοῦ Ἀναστασίου (ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων αὐτοκρατόρων) δὲν εἶναι συνδυασμὸς τοῦ σταυροῦ ἀμετὰ τοῦ κλασσικοῦ ἐμβλήματος τῆς ἡμισελήνου καὶ τοῦ ἀστέρος», ὅπως γράφουν οἱ Στυλιανοῦ, ἀλλὰ ἐκχριστιανισμὸς καὶ ἐπιβίωση ἐνὸς πανάρχαιου συμπλέγματος συμβόλων τῆς Ἀνατολῆς. Ἄς σημειωθῇ ὅτι τὰ νομίσματα μὲ τὰ τρία αὐτὰ σύμβολα, κόπηκαν σὲ πόλεις τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τῆς Αὐτοκρατορίας, καὶ κυρίως τὴν Ἀντιόχεια.

γ) Ἡ ἡμισέληνος μὲ τὸ ἄστρο, ἴσως δὲν παραγκωνίστηκαν ποτέ· ὅπως εἶδαμε ὑπάρχουν καὶ σὲ νομίσματα τῆς Αὐτοκρατορίας τῆς Νικαίας.

δ) Ὅπως εἶδαμε ὁ σταυρὸς μετὰ τῆς ἡμισελήνου συνδυάζεται ἤδη ἐπὶ Αὐτοκράτορος Ἡρακλείου (610-641), καὶ ὄχι κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΑ' αἰώνα.

Παράλληλα μὲ τὴν Βυζαντινὴ Τέχνη, τὸ σύμπλεγμα ἡμισελήνου-ἄστρου βρισκόμε καὶ σὲ «βογομιλικὰ» Stécci καὶ «βογομιλικούς» σταυρούς τῆς Βαλκανικῆς, κυρίως στὴν Βοσνία καὶ τὴν Νότιο Σερβία⁶⁰. Σ' ὀρισμένες περιπτώσεις τὸ ἄστρο σχεδιάζεται σὰν μικρὸς ἰσοσκελῆς σταυρός⁶¹, ἢ ἀποδίδεται σὰν κύκλος⁶². Τὴν ἡμισέληνο μὲ τὸ ἄστρο (ἢ τὸν ἥλιο), βρίσκουμε καὶ στὴν νεκρικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν Βάσκων⁶³, καὶ ἀναρωτιέται κανεὶς ἂν ἔχουμε ἐπιβίωση ἀρχαίων ρωμαϊκῶν συμβόλων, ἢ

59. D. Talbot Rice, *The Byzantines*, London 1964², pl. 60.

60. M. Wenzel, *Some Reliefs outside the Vjetrenica Cave at Zavala*, «*Starinar*», vol. XII (1961), p. 26, *Idem*, *Shields and Coats of Arms on the Stécci* (σερβικά, μὲ ἀγγλικὴ περίληψη), «*Vesnika Vojnog Muzeja*» (Beograd 1966), pp. 100 (pl III-n, q, s), 101 (pl. IV-n).

61. M. E. Durham, *Op. cit.*, p. 124 (fig. 8), Dj. Bošković, *Reflexions sur les Peintures Cynégétiques du Rocher de Spile*, «*Iliria*», vol. V (Tirana 1976), p. 178 (fig. 8).

62. M. Wenzel, *Op. cit.*, p. 101 (pl. IV-o), A. V. Soloviev, *Le Symbolisme des Monuments Funéraires Bogomiles et Cathares*, «*Actes du Xe Congrès International d'Etudes Byzantines*, Istanbul 15-21.9.1955», Istanbul 1957, pl. XXIX, 5· XXX, 9· XXXI, 33, A. Cantacuzino, *Les Tombes des Bogomiles Découvertes en Roumanie et leurs Rapports avec les Communautés Hérétiques Byzantines et Balkaniques*, «*Actes du XIVe Congrès International des Etudes Byzantines*, Bucarest 6-12.9.1971», vol. II, Bucarest 1975, fig. 4.

63. L. Colas, *La Tombe Basque*, Biarritz 1924, *passim*.

μήπως, μέσω τῶν Καθαρῶν (Cathares) καὶ τῶν Ἀλβιγηνῶν (Albigois), πρέπει νὰ τὰ συνδέσουμε μὲ τοὺς Βογομίλους τῆς Βαλκανικῆς.

Τὸ σύμπλεγμα ἡμισελήνου-ἄστρου εἶναι εὐρύτατα διαδεδομένο καὶ στοὺς καθολικοὺς κατοίκους τῆς Βορείου Ἀλβανίας, τόσο σὲ τατουάζ⁶⁴, ὅσο καὶ στὴν λαϊκὴ τους τέχνη. Ὁ Mark Tirtja συνδέει τὸ σύμπλεγμα μὲ λατρευτικὲς δοξασίες τῶν ἀρχαίων Ἰλλυριῶν⁶⁵, ἐνῶ ἡ Mary Edith Durham, μᾶς δίνει γιὰ τὸ θέμα ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες: «In north Albania I noticed that every catholic woman among the five large tribes (Kastrati, Shkreli, Hoti, Gruda, and Klementi) wore, if not too poor, a large silver filigree crescent and star stitched to the crown of her flat cap; or a similar design was embroidered and the «star» then larger. Asked why they wore a Turkish symbol, they crossed themselves and denied the charge indignantly, saying: «We wear it because we always do. It is not Turkish. We are good Catholics». They declared also it was «very old»⁶⁶.

Ἐξω ἀπὸ τὴν βυζαντινὴ τέχνη, ἀλλὰ στὸν χῶρο τῆς Χριστιανικῆς Ἀνατολῆς, ἡ ἡμισέληνος ὑπῆρξε συνηθέστατο ἔμβλημα ἡγεμόνων καὶ πριγκίπων: Τῆς σερβικῆς οἰκογενείας καὶ κατόπιν βασιλικῆς δυναστείας Ὀβρένοβιτς τοῦ ΙΘ' αἰῶνα⁶⁷, τοῦ Λιθουανοῦ Πρίγκιπος Hlebicky στὰ τέλη τοῦ ΙΕ' καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνα⁶⁸, τοῦ Arlongo τῆς Τεργέστης (1260-1282)⁶⁹, καὶ κυρίως ἡγεμόνων καὶ πόλεων τῆς Μολδαβίας⁷⁰. Ἄς σημειωθῇ ὅτι «The moldavian aurochs'head caboched»⁷¹ must be

64. M. E. Durham, *Op. cit.*, p. 122 (fig. 7), M. Tirtja, *Eléments des Cultes Illyriens chez les Albanais (Le Culte du Soleil)*, «Iliria», vol. V (Tirana 1976), p. 259 (pl. VII).

65. M. Tirtja, *Op. cit.*, passim.

66. M. E. Durham, *Op. cit.*, p. 121.

67. «Recueil des Travaux sur la Protection des Monuments Historiques», vol. IV-V (Beograd 1953-54), p. 251.

68. G. Vzdornov, *The Kiev Psalter* (ρωσικά, μὲ ἀγγλικὴ περίληψη), Moscow 1978, p. 147, fol. 1r. Τὸ ρωσικὸ αὐτὸ ψαλτήριο, γνωστὸ σὰν Ψαλτήριο τοῦ Κιέβου (1397), βρισκόταν πρὸ τοῦ 1518 στὴν κατοχὴ τοῦ Κρατικοῦ Θησαυροφύλακα τοῦ Μεγάλου Πριγκιπάτου τῆς Λιθουανίας Abraham Joseph Hlebicky, τοῦ ὁποίου ἔμβλημα ἡ ἡμισέληνος μὲ ἐξάκτινο ἄστρο.

69. D. M. Metcalf, *Coinage in South-Eastern Europe, 820-1396*, London 1979², pl. 4 (No. 11).

70. D. Cernovodeanu, *La Science et l'Art Héraldique en Roumanie* (ρουμανικά, μὲ ξενόγλωσσες περιλήψεις), Bucarest 1977, pl. IV (No. 1,4), XXIV (No. 1,5), XXVI (No. 1), LXXXVIII (No. 1), CXLIV (No. 3).

71. Προφανῶς ἐξ ἀβλεψίας, τὸ κείμενο τῆς περιλήψεως, γράφει «Ureox'head cabossed».

considered as a very ancient symbol of this principality, in existence long before the creation of the moldavian feudal state in 1359»⁷². Συνήθως ανάμεσα στα κέρατα του Μολδαυικού Βίσιωνα υπάρχει ένα άστρο⁷³, που όρισμένες φορές το συνοδεύουν ο ήλιος και η σελήνη⁷⁴.

Στὸν βίσιωνα τῆς Μολδαβίας πρέπει νὰ σταθοῦμε γιὰ λίγο, γιὰτὶ πρὶν τὸ ἄστρο λάμψει ἀνάμεσα στὰ κέρατά του, αἰῶνες πολλοὺς πρὶν, τὸ ἄστρο στόλιζε τὰ κέρατα τῶν ταύρων τῆς Ἀνατολῆς. Σ' ἓνα ἐπίκρανο ἀπὸ τὴν Sion στὸ Bolnisi (Bolinsk) τῆς Γεωργίας (478-493/4 μ.Χ.), ἀνάμεσα στὰ κέρατα τοῦ ταύρου εἰκονίζεται ἓνας σταυρός, πὸ κατὰ τὴν Tamara Talbot Rice «recalls this animal's importance in that area in prehistoric times»⁷⁵. Ὁ ἀνάμεσα στὰ κέρατα τοῦ ταύρου τῆς Sion σταυρός, δὲν ξέρουμε τί εἶναι· σταυρός, ἥλιος ἢ ἄστρο; Δὲν ξέρουμε· ἴσως ὅμως ἦταν ἄστρο. Σ' ἓνα μικρὸ τμῆμα ὀρειχάλκινης ζώνης πὸ βρέθηκε στὸ Chodschali τῆς Ὑπερκαυκασίας, ἓνας ταῦρος δείχνεται νὰ κυνηγᾷ ἢ νὰ ἀκολουθεῖ ἓνα ἀστέρι⁷⁶. Σὲ ρωμαϊκῶν χρόνων μικρασιατικὰ νομίσματα πάνω ἀπὸ ἓνα βουκράνιο συχνὰ εἰκονίζεται μιὰ ἡμισέληνος πὸ περικλείει ἓνα ἄστρο⁷⁷, ἢ συχνότερα δύο ἄστρα, τὸ ἓνα πάνω ἀπὸ τὸ ἄλλο, πὸ ἴσως εἶναι σύμβολα τῶν Διοσκούρων⁷⁸. Στὴν Αἴγυπτο ἐξ ἄλλου εἶναι γνωστὸ ὅτι τὰ βουκράνια θυσιασθέντων ζώων στόλιζαν κτήρια καὶ βωμούς, κι' ὅτι «these bulls' heads were probably a device to avert evil forces»⁷⁹. Ὁ ἱερός τους Ἄπις

72. D. Cernovodeanu, Op. cit., p. 563.

73. Ἐνδεικτικά: D. Cernovodeanu, Op. cit., pl. XXVI (No. 3-6), XLIII (No. 1-6), LXXX (No. 6), I. Miclea, Sweet Bucovina, Bucarest 1977, figs 8, 34, 316-317, 475.

74. I. Miclea, Op. cit., figs 36, 133, 201. Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ὁ ἥλιος, σχηματοποιημένος, θυμίζει ἄνθος (Op. cit., figs 29, 482), ἐνῶ ἄλλοτε ὁ ἡλιακὸς δίσκος σχεδὸν περιβάλλεται ἀπὸ τὰ κέρατα τῆς σελήνης (Op. cit., fig. 44).

75. N. Aladashvili, Monumental Georgian Sculpture. Fifth to Eleventh Century Bas-Reliefs (ρωσικά, μὲ ἀγγλικὴ περίληψη), Moscow 1977, figs 7, 207, T. Talbot Rice, Ancient Arts of Central Asia, London 1965, p. 238 (fig. 221).

76. A. Speltz, The Styles of Ornament, New York 1959, p. 5 (pl. 1, No. 18).

77. B. V. Head, British Museum. Catalogue of the Greek Coins of Phrygia, London 1906, p. 390.

78. B. V. Head, Op. cit., pp. 204, 265, 348, 383, pl. XXVI (No. 7), XXXII (No. 5), XLI (No. 5), XLV (No. 2).

79. M. Lurker, The Gods and Symbols of Ancient Egypt (transl. B. Cummings), London 1980, p. 36.

επίσης, είναι γνωστό ότι ανάμεσα στα κέρατά του είχε τὸν ἡλιακὸ δίσκο⁸⁰, ἀλλὰ σὲ ὄψιμους δακτυλιολίθους ἀνάμεσα στὰ κέρατα τοῦ Ἄπιδος, βρίσκεται ἡ ἡμισέληνος μὲ τὰ κέρατα πρὸς τὰ πάνω⁸¹. Ἡ σχέση τελικὰ τοῦ ταύρου καὶ τοῦ φεγγαριοῦ, φαίνεται νᾶναι στενότατη· τὸ ἀποδεικνύει ὁ ὄγκος τοῦ ἐθνολογικοῦ, λαογραφικοῦ καὶ φιλολογικοῦ ὕλικου⁸², μὰ τὸ κορύφωμά της τὸ βρίσκουμε στὴν Κρήτη: Στὴν ἔνωση τὴν ἐρωτικὴ τῆς Πασιφάης — τὸ ὄνομά της τῆς Σελήνης ἐπίκληση⁸³ — μὲ τὸν ταῦρο. Τοῦτοι ἢ τέτοιοι συσχετισμοί, ἐνέπνευσαν καὶ στὸν Victor Hugo, τοὺς συμβολικοὺς στίχους:

*On verra rayonner au front du boeuf qui rêve
le céleste croissant*⁸⁴.

Ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ σελήνη στοὺς περισσότερους ἀρχαίους λαοὺς θεοποιήθηκε. Τὸ ἴδιο φυσικὰ συνέβη καὶ στὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα, ὅπου ἔχουμε τὴν ὁμώνυμη θεὰ Σελήνη (ποὺ τὴν ἔλεγαν καὶ Μῆνη), ἀλλὰ καὶ τὸν Μῆνα, ἀρσενικὴ φρυγικὴ θεότητα ποὺ ἡ λατρεία του διαδόθηκε ἀρκετὰ νωρὶς καὶ στὴν κυρίως Ἑλλάδα. Καὶ οἱ δύο θεότητες παραστάθηκαν ἀνθρωπομορφισμένες κι' ἴσως γιὰ νὰ μὴν ὑπάρξουν εἰκαστικὲς ἀμφιβολίες συνοδεύτηκαν ἀπὸ μιὰ ἡμισέληνο, ποὺ σπάνια, ἀνάμεσα στὰ κέρατά της ἔχει ἓνα ἄστρο⁸⁵. Οἱ σεληνιακὲς αὐτὲς θεότητες σὰν σύμβολό τους εἶχαν

80. W. H. Roscher, Ausführliches Lexikon der Griechischen and Römischen Mythologie, Band I/1, Leipzig 1884-1890, Sp. 420, M. Lurker, Op. cit., p. 29. Σὲ μιὰ περίπτωση, δακτυλιόλιθο τοῦ Β'-Δ' μ.Χ. αἰῶνα στὴν Gemmensammlung τοῦ Kassel, ἀνάμεσα στὰ κέρατα τοῦ Ἄπιδος δὲν βρίσκεται ὁ ἡλιακὸς δίσκος, ἀλλὰ ἡ προτομὴ τοῦ ἀνθρωπομορφισμένου ἡλιοῦ («Antike Gemmen in Deutschen Sammlungen», Band III (Braunschweig, Göttingen, Kassel), Wiesbaden 1970, No. K194).

81. S. Reinach, Pierres Gravées, Paris 1895, pl. 67 (τὸ ὅποιο ὅμως ὁ συγγραφεὺς θεωρεῖ ὑποπτό), «Antike Gemmen in Deutschen Sammlungen», Band I (Staatliche Münzsammlung München)/3, München 1972, No. 2839, Band III (Braunschweig, Göttingen, Kassel), Wiesbaden 1970, No. Br154.

82. Γιὰ τίς σχέσεις ταύρου καὶ φεγγαριοῦ, βλ. Π. Λεκατσᾶ, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 50-51, ὅπου περαιτέρω στοιχεῖα, πηγές καὶ βιβλιογραφία.

83. Πausanίου, Λακωνικά, XXVI, 1· «Σελήνης δὲ ἐπίκλησις, καὶ οὐ Θαλαμάταις ἐπιχώριος δαίμων ἐστὶν ἡ Πασιφάη».

84. Ἄπὸ τὸ ποίημα «Ce que dit la Bouche d'Ombre», τῆς Συλλογῆς «Les Contemplations», vol. II, Paris 1872, p. 346.

85. Ὅπως π.χ. δακτυλιόλιθος μὲ τὴν παράσταση τῆς Σελήνης· M. Maaskant-Kleibrink, Catalogue of the Engraved Gems in the Royal Coin Cabinet The Hague, The Hague - Wiesbaden 1978, No. 830.

τὴν ἡμισέληνο, χωρὶς συνοδὰ εἰκαστικά στοιχεῖα, ἢ σπάνια, στὸ κοῖλον τῆς ἡμισελήνου βρισκόταν ἓνα ἄστρο. Σὲ μιὰ περίπτωση, γνωστὸ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο στὸν θεὸ Μῆνα ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, τὸ ἄστρο εἶναι ἐπτάκτινο, κι' ἔχει ἐρμηνευθῆ σὰν σύμβολο τοῦ Ἐπτάκτινος, ὄψιμη ἀρχαιοελληνικὴ ὀνομασία τοῦ Ἡλίου⁸⁶.

Στὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ γενικώτερα στὸν Ἀρχαῖο Κόσμο, ἡ ἡμισέληνος εἶναι σύμβολο καὶ ὀρισμένων θεοτήτων τῆς Νύχτας, ὅπως τῆς Ἐκάτης, ἀλλὰ καὶ τῆς Ἀρτέμιδος. Στὶς περισσότερες περιπτώσεις ἡ ἡμισέληνος εἰκονίζεται χωρὶς κανένα συνοδὸ εἰκαστικὸ στοιχεῖο. Ὅταν ὅμως ὑπάρχει ἓνα ἄστρο, αὐτὸ εἰκονίζεται παραπλεύρως, κι' ὄχι μέσα στὰ κέρατα τῆς σελήνης· τυπικὴ ἢ περίπτωση τῆς Ἐφεσίας Ἀρτέμιδος, μὲ τὴν ἡμισέληνο καὶ τὸ ἄστρο ἐκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς της⁸⁷.

Ἡ Ἑλένη, ἡ ἀδελφὴ τῶν Διοσκούρων, ποὺ ταυτίστηκε μὲ τὴν Σελήνη⁸⁸ ἔχει ἐπίσης ἔμβλημα τὴν ἡμισέληνο. Εἶναι γνωστὲς ἑκατοντάδες περιπτώσεις στὶς ὁποῖες ἡ Ἑλένη, ὀλόσωμη ἢ σὲ προτομῇ (μὲ ἢ χωρὶς τὸ σύμβολό της), εἰκονίζεται μεταξὺ τῶν ἀδελφῶν της, τῶν Διοσκούρων, ὀρθίων, ἐφίππων, ἢ πεζῶν, ἀλλὰ κρατώντας τ' ἄλλογὰ τους ἀπὸ τὸν χαλινό⁸⁹. Ἄν καὶ δὲν συμφωνοῦμε, παρὰ περιορι-

86. Fr. Cumont, *Recherches sur le Symbolisme Funéraire des Romains*, Paris 1942 (Φωτοανατύπωσης Paris 1966), p. 207 (fig. 37), ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

87. Ἐνδεικτικά: M. Maaskant-Kleibrink, *Catalogue of the Engraved Gems in the Royal Coin Cabinet The Hague*, The Hague - Wiesbaden 1978, No. 907, E. Zwierlein - Diehl, *Die Antiken Gemmen des Kunsthistorisches Museums in Wien*, Band II, München 1979, No. 1455-1458, P. R. Franke, Ἡ Μικρὰ Ἀσία στοὺς Ρωμαϊκοὺς Χρόνους. Τὰ Νομίσματα Καθρέφτης τῆς Ζωῆς τῶν Ἑλλήνων (μετάφρ. Γ. Τουράτσογλου), Ἀθήναι 1985, No. 367. Τὸ ἴδιο καὶ σὲ παραστάσεις τῆς Περγαίας Ἀρτέμιδος (P. R. Franke, Ἐνθ' ἄνωτ., No. 93).

88. R. Graves, *The Greek Myths*, vol. I, Harmondsworth Middlesex 1966⁷, p. 207, vol. II, 1967⁷, p. 70. Ἄς σημειωθῆ ὅτι σύμφωνα μὲ κείμενο τοῦ Νεοκλῆ τοῦ Κροτωνιάτη ποὺ σχολιάζει ὁ Ἀθήναιος, ἴσως ὑπῆρχε κάποια παράδοση σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ αὐγὸ ἀπ' ὅπου γεννήθηκε ἡ Ἑλένη ἔπεσε ἀπ' τὸ φεγγάρι (Δειπνοσοφισταί, 57f: «οὐκ εὖ δὲ Νεοκλῆς ὁ Κροτωνιάτης ἔφη ἀπὸ τῆς σελήνης πεσεῖν τὸ φῶν ἐξ οὗ τὴν Ἑλένην γεννηθῆναι»).

89. Ἐνδεικτικά: F. Chapouthier, *Les Dioscures au Service d'une Déesse. Etude d'Iconographie Religieuse*, Paris 1935, passim, R. F. Hoddinott, *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia*, London 1963, fig. 34, M. Δήμιτσα, *Μακεδονία*, τόμ. Α', σελ. 336. Ὁμολογοῦμε ὅτι ἀποροῦμε γιατί ἡ λαμπρὴ Ἀμερικανίδα ἀρχαιολόγος Gisela Richter μὲ τέτοια τυπικὴ παράσταση τὴν ἐρμηνεύει σὰν παράσταση τῆς Selene and the Dioscuri (Engraved gems of the Romans, London 1971, No. 211).

σμένα, με τὴν ἄποψη ὅτι «It is seldom clear if the figure represented with them is their sister Helen, or another personage»⁹⁰ — πὺ μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ Κυβέλη, ἡ Ἐφεσία Ἄρτεμις, ἡ Ἐκάτη, ἢ ἡ Ἀστάρτη⁹¹ — πρέπει νὰ παρατηρήσουμε καὶ νὰ τονίσουμε ὅτι ἡ μορφή πὺ μεταξὺ τῶν Διοσκούρων ἀντικαθιστᾷ τὴν Ἐλένη, εἶναι καὶ πάλι τῆς Νύχτας Θεά, πὺ κατ' ἀνάγκη πάλι σὰν σύμβολο ἔχει τὴν ἡμισέληνο. Σὲ πάρα πολλές περιπτώσεις, σὲ ἀνάγλυφα⁹², νομίσματα⁹³ καὶ δακτυλιόλιθους⁹⁴ μεταξὺ τῶν Διοσκούρων δὲν εἰκονίζεται ἡ ἴδια ἡ Ἐλένη, ἀλλὰ τὸ σύμβολό της· ἡ ἡμισέληνος μὲ τὰ κέρατα πρὸς τὰ πάνω⁹⁵. Σὲ μερικές σπάνιες περιπτώσεις τὸ ἀνάμεσα στοὺς Διοσκούρους σύμβολο τῆς Ἐλένης, ἡ ἡμισέληνος πάλι μὲ τὰ κέρατα πρὸς τὰ πάνω, περικλείει ἓνα ὀκτάκτινο ἄστρο⁹⁶.

Σ' ἓνα μαρμάρينو ἀνάγλυφο τῶν Διοσκούρων τῆς Ἑλληνιστικῆς Ἐποχῆς τοῦ Μουσείου Τεγέας, τὰ κέρατα τῆς ἡμισελήνου (πὺ ὅπως εἶδαμε καὶ εἶπαμε συμβο-

90. M. Wenzel, Some Reliefs outside the Vjetrenica Cave at Zavala, «Starinar», vol. XII (1961), p. 24, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

91. M. Wenzel, Op. cit., p. 24, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

92. F. Chapouthier, Op. cit., passim.

93. F. Chapouthier, Op. cit., passim, H. von Aulock, Münze und Städte Pisidiens, Teil I, Tübingen 1977, No. 1399, 1425, Teil II, Tübingen 1979, No. 784, 1783, P. R. Franke, Ἐνθ' ἄνωτ., No. 161, M. Wenzel, Op. cit., p. 25 (fig. 6c).

94. Ἐνδεικτικά: «Antike Gemmen in Deutschen Sammlungen», Band I (Staatliche Münzsammlung München)/3, München 1972, No. 2330, M. Wenzel, Op. cit., p. 25 (fig. 6b).

95. Ἐὰν σ' αὐτὴν τὴν περίπτωση καὶ οἱ Διόσκουροι ἀντικατασταθοῦν ἀπὸ τὰ σύμβολά των — τὰ ἄστρα — τότε καταλήγουμε στὸ σύμπλεγμα ἡμισελήνου καὶ δύο ἄστρον, πὺ ὅπως ἤδη ἔχει παρατηρηθῆ, συμβολίζει τὴν Ἐλένη καὶ τοὺς Διοσκούρους (J. Rendel Harris, The Dioscuri in the Christian Legends, London 1903, p. 35, F. Chapouthier, Op. cit., p. 275, Fr. Cumont, Recherches sur le Symbolisme Funéraire des Romains, Paris 1942, p. 210, M. Wenzel, Op. cit., p. 24). Τὸ σύμπλεγμα γνωστὸ ἀπὸ δακτυλιόλιθους (S. Reinach, Pierres Gravées, Paris 1895, pl. 53, E. Zwierlein-Diehl, Die Antiken Gemmen des Kunsthistorisches Museums in Wien, Band I, München 1973, No. 415, «Antike Gemmen in Deutschen Sammlungen», Band IV (Hannover, Kestner-Museum/Hamburg, Museum Für Kunst und Gewerbe), Wiesbaden 1975, Hannover-1704), καὶ νομίσματα (J. Rendel Harris, Op. cit., pp. 34-35), ἐπιξεῖ καὶ στὸν χριστιανικὸ κόσμο μέχρι τὶς μέρες μας (M. Wenzel, Op. cit., p. 25 (fig. 6a)).

96. F. Chapouthier, Op. cit., p. 61 (No. 49)· νόμισμα τῆς Τριπόλεως τῆς Συρίας τοῦ 215-216 μ.Χ.

λίξει τὴν Ἑλένη) δὲν περικλείουν τὸ γνωστὸ ὀκτάκτινο ἄστρο, ἀλλὰ ἓνα σταυρό⁹⁷. Εἶναι τὸ τετράκτινο ἄστρο, ποὺ ὅπως ἀναφέραμε στὴν ἀρχὴ τῆς μελέτης μας, ἔχουμε σὲ πλῆθος περιπτώσεων τῆς Ἀρχαίας Τέχνης. Σ' ἓνα περίπου ὁμοιας συνθέσεως μαρμάρινο ἀνάγλυφο τοῦ Μουσείου Τεγέας, ποὺ πιθανώτατα κι' αὐτὸ ἀπὸ τὴν Τεγέα προέρχεται, ἀνάμεσα στὰ κέρατα τῆς σελήνης δὲν ὑπάρχει ἄστρο, ἀλλὰ ἓνας δίσκος⁹⁸. Ὁ δίσκος αὐτὸς γιὰ τὸν Milchhöfer εἶναι ἓνα «Kranzartiger Gegenstand», γιὰ τὸν Chapouthier «Globe»⁹⁹, καὶ γιὰ μᾶς ἄστρο.

Ἀπὸ τὰ προηγούμενα προκύπτουν δύο πρῶτα συμπεράσματα: α) Τὸ σύμπλεγμα ἡμισελήνου-ἄστρου, στὴν μορφή στὴν ὁποία μᾶς ἀπασχολεῖ, στὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα ἦταν καὶ σύμβολο τῆς Ἑλένης, β) Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις τὸ ἀνάμεσα στὰ κέρατα τῆς ἡμισελήνου ἄστρο ἀποδίδεται εἰκαστικά, εἴτε σὰν σταυρὸς (τετράκτινο ἄστρο), εἴτε σὰν κύκλος.

Κατὰ τὰ γνωστὰ οἱ Διόσκουροι συνήθως εἰκονίζονται φέροντες τοὺς γνωστοὺς πῖλους (αὐτοῦ φωῦ τὸ ἡμίτομον), πάνω ἀπὸ τοὺς ὁποίους στὶς περισσότερες περιπτώσεις ὑπάρχει καὶ ἓνα ἄστρο. Σὲ σπάνιες περιπτώσεις, πάνω ἀπὸ τοὺς πῖλους δὲν ὑπάρχει μόνο ἄστρο, ἀλλὰ ἡμισέληνος μὲ τὰ κέρατα πρὸς τὰ πάνω, στὸ κοῖλον τῆς ὁποίας ὑπάρχει ἓνα ἄστρο· τὸ σύμπλεγμα δηλαδὴ ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ.

Στὸ πολυδημοσιευμένο ὀρειχάλκινο πλακίδιο τοῦ Σαβαζίου ἀπὸ τὴν Ρώμη, πιθανῶς τοῦ Β' μ.Χ. αἰώνα, ποὺ βρίσκεται στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο τῆς Κοπεγχάγης¹⁰⁰, εἰκονίζονται οἱ πῖλοι τῶν Διοσκούρων μὲ τὸ ἄστρο ἀπὸ πάνω τους καὶ ἀπὸ κάτω, πίσω ἀπὸ τοὺς πῖλους, τὰ κέρατα τῆς σελήνης ποὺ φαίνονται σὰν κέρατα τῶν ἴδιων τῶν πῖλων. Σ' ἓνα ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴν Bachikara τῆς σημερινῆς Βουλγαρίας, εἰκονίζονται οἱ Διόσκουροι, ποὺ δίπλα στὶς κεφαλές τους ἔχουν ἀπὸ μιὰ ἡμισέληνο μὲ τὰ κέρατα πρὸς τὰ πάνω, κι' ἓνα δίσκο ἀνάμεσά τους, ἀκριβῶς ὅπως τὸ ἀνάγλυφο τῆς Τεγέας ποὺ ἀναφέραμε προηγουμένως¹⁰¹. Ὁ δίσκος φυσικὰ εἶναι ἄστρο· ἀκόμα καὶ ὁ Chapouthier, ποὺ τὸ ὅμοιο σχῆμα στὸ ἀνάγλυφο τῆς Τεγέας τὸ

97. F. Chapouthier, Op. cit., p. 56 (No. 39), pl. III.

98. F. Chapouthier, Op. cit., p. 56 (No. 38), pl. VI.

99. F. Chapouthier, Op. cit., pp. 55-56.

100. F. Chapouthier, Op. cit., p. 280, μὲ λεπτομέρεια τῶν διοσκουρικῶν πῖλων (fig. 53) καὶ βιβλιογραφία, στὴν ὁποία πρέπει νὰ προσθέσουμε: J. Godwin, Μυστηριακὲς Θρησκείες τοῦ Ἀρχαίου Κόσμου (μετάφρ. Π. Χιωτέλλη), Ἀθῆναι 1984, σελ. 163, M. Broëns, L'Iconographie des Cultes Solaires dans la Chrétienté Médiévale, Barcelone s.a., pl. II, 2.

101. F. Chapouthier, Op. cit., pp. 279-280, fig. 52.

ονομάζει «globe», ἐδῶ τὸ δέχεται «étoile», προσθέτοντας ὅτι «le croissant qui l'enveloppe indique seulement qu'elle annonce la lune», πράγμα, ἴσως συζητήσιμο. Ἐσ σημειωθῆ ὅτι οἱ Διόσκουροι δέν φέρουν ἀπλούς, ἀλλὰ φρυγικούς πῖλους, ἴσως δεῖγμα μικρασιατικῆς προελεύσεως τοῦ ἀναγλύφου ἢ τῶν ἀφιερωτῶν.

Στὴν Σαγαλασσὸ τῆς Πισιδίας, μιᾶς Μικρασιατικῆς πόλεως ὅπου ἡ λατρεία τῶν Διοσκούρων γνώρισε πραγματικά μεγάλη ἄνθηση¹⁰², φαίνεται ὅτι ὑπῆρξε κάποιο σημαντικό ἱερὸ τῶν Διοσκούρων μὲ διπλὸ (δίδυμο) βωμό, ποῦ εἰκονίζεται στὰ νομίσματα τῆς πόλεως¹⁰³. Πάνω στοὺς βωμούς καὶ ἀντὶ γιὰ τὰ ἀγάλματα τῶν Διοσκούρων, εἰκονίζονταν τὰ σύμβολά των· ἄλλοτε ἄστρο ἢ ἡμισέληνος μὲ ἄστρο¹⁰⁴, κι' ἄλλοτε πάνω στὸν βωμὸ ἄστρο καὶ στὸν κορμὸ τοῦ βωμοῦ (κυκλικοῦ;) ἡμισέληνος μὲ ἄστρο¹⁰⁵. Ἡ συνέχεια εἶναι συναρπαστική· ἡ ἡμισέληνος μὲ τὸ ἄστρο, σύμβολο τῶν Διοσκούρων, ἔγινε καὶ ἔμβλημα τῆς πόλεως καὶ τὸ βρίσκουμε σὲ νομίσματά της. Σὲ νόμισμα τῆς ἐποχῆς τῆς Τρανκυλλίνης (241-244), εἰκονίζεται «Βωμὸς στολισμένος μὲ γιρλάντες. Ἐπάνω του κουκουάρα, μισοφέγγαρο καὶ ἄστρο»¹⁰⁶.

Τὰ ὅσα ἀναφέραμε γιὰ τὰ ἀνάγλυφα τῶν Διοσκούρων καὶ τὰ νομίσματα τῆς Σαγαλασσοῦ, εἶναι διδακτικά. Δείχνουν ὅλες τὶς φάσεις μιᾶς ἐξελιξέως ποῦ κατέληξε στὸ σύμπλεγμα τῆς ἡμισελήνου καὶ τοῦ ἄστρου: α) Οἱ Διόσκουροι μὲ πῖλους καὶ ἄστρο, β) Οἱ Διόσκουροι μὲ πῖλους καὶ ἡμισέληνο μὲ ἄστρο, γ) Ἐμισέληνοι μὲ ἄστρο, σύμβολα τῶν Διοσκούρων, σὲ βωμούς κάποιου ἱεροῦ των, δ) Ἐμισέληνος καὶ ἄστρο σὲ νομίσματα πόλεως μὲ ιδιαίτερη λατρεία τῶν Διοσκούρων.

Κάτι ἀνάλογο θὰ πρέπει νὰ συνέβη καὶ μὲ τὰ νομίσματα τῆς Κρέμνας (ἢ Κρήμνας), ρωμαϊκῆς ἀποικίας στὴν Πισιδία. Σὲ νόμισμα τῆς πόλεως, τῆς ἐποχῆς τοῦ Γορδιανοῦ (238-244 μ.Χ.), εἰκονίζεται «Tempel mit zwei Säulen, im Giebel Kopf der Luna flankiert von zwei Mondsicheln, im Innern Schrein mit rundem Gefäss auf Basis,

102. F. Chapouthier, Op. cit., pp. 233, 269, 280.

103. Ὁ δεῦτερος τῶν συγγραφέων τῆς παρουσίας μελέτης ὑποθέτει ὅτι ὁ εἰκονιζόμενος ναῦκος τῶν Διοσκούρων ἦταν δίκωχος (Οἱ Δίκοχοι Χριστιανικοὶ Ναοί, Ἐθνη 1976, σελ. 418), ἐνῶ ὁ Armen Khatchatrian ὑποθέτει ὅτι «(Les) deux autels des Dioscures sont abrites par deux ciboria» (L'Architecture Arménienne du IVe au VIe Siècle, Paris 1971, p. 79).

104. F. Chapouthier, Op. cit., p. 280 (fig. 54), Γ. Δημητροκάλλη, Ἐθ' ἄνωτ., εἰκ. 543-544.

105. P. R. Franke, Ἐ Μικρὰ Ἐσία στοὺς Ρωμαϊκοὺς Χρόνους. Τὰ Νομίσματα Καθρέφτης τῆς Ζωῆς τῶν Ἐλλήνων (μετάφρ. Γ. Τουράτσογλου), Ἐθνη 1985, No. 178.

106. P. R. Franke, Op. cit., No. 445.

darüber Halbmond und Stern», και ἡ λατινικὴ ἐπιγραφή «LUNAE COL CREMNE-SIUM»¹⁰⁷. Προφανῶς στὴν πόλη ἀνθίζε ἡ λατρεία τῆς Σελήνης, ἢ κάποιο ἀξιόλογο ἱερό τῆς ὑπῆρχε· αὐτὸ ποὺ βλέπουμε στὸ νόμισμα.

Στὰ νομίσματα τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν πόλεων ἡ παράσταση τοῦ συμπλέγματος ποὺ ἐξετάζουμε, εἶναι ἀρχαιότερη καὶ συχνότερη τῶν Διοσκουρικῶν ἀναγλύφων. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ ὀφείλεται εἴτε στὴν λατρεία κάποιας θεότητας τῆς Νύχτας (Ἐκάτης, Ἐλένης κ.λπ.) καὶ τῶν Διοσκούρων, εἴτε σὲ κάποιο μῦθο, ὅπως π.χ. συνέβη μὲ τὴν περίπτωση τοῦ Βυζαντίου, ποὺ ἤδη ἀναφέραμε. Τῆς συριακῆς π.χ. πόλεως Κάρραι, τῆς Χαρρὰν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ὅπου ἐγκατεστάθη ὁ Ἀβραάμ προερχόμενος ἀπὸ τὴν Οὐρ¹⁰⁸, ξέρουμε νομίσματα μὲ ἡμισέληνο καὶ ἄστρο τῆς ἐποχῆς τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου (193-211 μ.Χ.) καὶ τοῦ Ἡλιογαβάλου (218-222 μ.Χ.)¹⁰⁹. Τὸ γιατί τὸ ξέρουμε· στὴν πόλη ἐλατρεύετο ἕνας σημιτικός (;) θεὸς τῆς σελήνης, μὲ σημαντικό ἱερό στὴν πόλη, τοῦ ὁποῦ ἀγνοοῦμε τὸ πραγματικὸ ὄνομα, ἐνῶ μᾶς σώθηκε ἡ λατινικὴ του μετάφραση «Lunus»¹¹⁰. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, γεγονὸς ἀναμφισβήτητο εἶναι ὅτι ἡ παράσταση ἡμισελήνου καὶ ἄστρου, εἶναι μᾶλλον συχνότερη σὲ νομίσματα μικρασιατικῶν καὶ ἀνατολικῶν πόλεων κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους.

Τὸ ἀρχαιότερο ἐλληνικὸ νόμισμα μὲ τὸ σύμπλεγμα ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ, εἶναι νόμισμα τοῦ Μεταποντίου τῆς Κάτω Ἰταλίας ποὺ χρονολογεῖται στὸν ΣΤ΄ αἰῶνα π.Χ., κί ὅπου παράσταση τριῶν ἡμισελήνων, στὸ κοῖλον τῶν ὁποίων μικρὸς δίσκος (ἥλιος ἢ σελήνη)¹¹¹. Στὴ συνέχεια τὸ σύμπλεγμα, μὲ τυπικὰ μορφολογικὰ χαρακτηριστικά — ἡμισέληνος μὲ τὰ κέρατα πρὸς τὰ πάνω καὶ τὸ ἄστρο ὀκτάκτινο — βρίσκουμε σὲ νόμισμα τῆς θεσσαλικῆς Φαρκαδῶνος¹¹², χρονολογούμενο μεταξὺ 400

107. H. von Aulock, Münzen und Städte Pisidiens, Teil II, Tübingen 1979, No. 1374.

108. Γένεσις, κεφ. ια', 31-32.

109. L. Anson, Numismata Graeca. Greek Coin-Types, Classified for Immediate Identification. Text of Part VI, London 1916, p. 5 (No. 47-48).

110. Ἐσφαλμένα ὀρισμένες φορὲς ὁ «Lunus» ταυτίζεται μὲ τὸν Φρυγικὸ Θεὸ τῆς Σελήνης, τὸν Μῆνα (Fr. von Schrötter, Wörterbuch der Münzkunde, Berlin - Leipzig 1930, S. 363).

111. T Bertelè, La Mezzaluna nelle Monete Antiche, «Studi Bizantini [e Neoellenici]», vol. II (1927), pp. 84-85, tav. I (No. 3). Ὁ Bertelè ὑποθέτει ὅτι ἡ παράσταση ἴσως ὀφείλεται σὲ λατρεία σεληνιακῆς θεότητας, ἀλλ' ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτὸ ἐμεῖς ἀναγνωρίζουμε φοινικικὴ ἐπίδραση στὴν σχεδίαση τοῦ συμπλέγματος.

112. L. Anson, Op. cit., p. 4, pl. I (No. 32), P. Gardner, British Museum. Catalogue of Greek

καὶ 344 π.Χ. Μετὰ ἀπὸ ἓνα σημαντικὸ χρονικὸ κενό, τὸ ἔμβλημα βρίσκεται σὲ νομίσματα τῆς Κρητικῆς Κυδωνίας (200-67 π.Χ.)¹¹³, τῆς Λευκάδος (μετὰ τὸ 168 π.Χ.)¹¹⁴, τῆς Ἀμφιπόλεως τῆς Μακεδονίας (ἐπὶ Κομμόδου)¹¹⁵. Τὸ σύμπλεγμα βρισκόμαστε καὶ σὲ νομίσματα τοῦ Ρωμαίου Αὐτοκράτορος Ἀδριανοῦ (117-138 μ.Χ.)¹¹⁶, καὶ σ' ἓνα χρυσὸ πλακίδιο ἀπὸ τὸ Παντικάπαιον (;) τοῦ Εὐξείνου, μετὰ τὴν παραστάση τοῦ Νέρωνος-Ἡλίου. Τὸ σύμπλεγμα βρίσκεται πάλιν ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ Αὐτοκράτορα, καὶ παρ' ὅλο πὸς τὸ ἄστρο εἶναι ἐξάκτινο, ἔχει ἐρμηνευθῆ σὰν ἥλιος¹¹⁷.

Κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μιθριδάτου τοῦ Εὐπάτορος (120-63 π.Χ.) καὶ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, τὸ ἔμβλημα πού μᾶς ἀπασχολεῖ βρισκόμαστε σὲ νομίσματα πλήθους Μικρασιατικῶν πόλεων: Αἰμιλίου¹¹⁸, Ἀμάστριδος¹¹⁹, Ἀμισοῦ¹²⁰, Βυζαντίου¹²¹, Κολβάσων¹²², Κρέμνης (ἢ Κρήμνης) Πισιδίας¹²³, Μαγνησίας τῆς ἐπὶ Μαιάνδρῳ¹²⁴,

Coins. Thessaly to Aetolia (Φωτοανατύπωσις A. Forni), p. 42 (pl. IX, No. 5).

113. L. Anson, *Op. cit.*, p. 4.

114. L. Anson, *Op. cit.*, p. 4, pl. I (No. 33).

115. B. V. Head, *British Museum. Catalogue of Greek Coins. Macedonia*, London 1879, p. 57.

116. T. Bertelè, *Op. cit.*, p. 88, tav. I (No. 17).

117. O. Neverov, *Nero-Jupiter and Nero-Helios* (ρωσικά, μετὰ ἀγγλικὴν περίληψιν), «Καλλιτεχνικὰ Βιοτεχνικὰ Ἔργα τῶν Ἀρχαίων Τεχνιτῶν», Lenigrad 1982, p. 107 (fig. 5, No. 21), «Καλλιτεχνικὴ Βιοτεχνία τῆς Ἐποχῆς τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας» (ρωσικά), Leningrad 1980, No. 140.

118. E. Babelon - Th. Reinach - W. Waddington, *Recueil Général des Monnaies Grecques d'Asie Mineure*, Tome I/fasc. I (Pont et Paphlagonie), Paris 1904, p. 26 (pl. IV, 2-4)· ἡ πόλις ἄγνωστη ἀπὸ ἱστορικῆς πηγῆς ἢ ἀρχαιολογικῆς ἐρευνῆς, εἶναι γνωστὴ μόνον ἀπὸ νομίσματα. Τὸ ἄστρο τοῦ συμπλέγματος ἐξάκτινο.

119. E. Babelon - Th. Reinach - W. Waddington, *Op. cit.*, p. 139 (pl. XVIII, 29)· νομίσματα τῆς ἐποχῆς τῆς Ρωμαϊκοκρατίας (μετὰ τὸ 70 π.Χ.).

120. E. Babelon - Th. Reinach - W. Waddington, *Op. cit.*, pp. 54-55 (pl. VII, 23-24), ἐποχῆς Μιθριδάτου τοῦ Εὐπάτορος.

121. E. Schönert-Geiss, *Die Münzprägung von Byzantium*, Teil II, Berlin - Amsterdam 1972, *passim*.

122. E. von Aulock, *Op. cit.*, Teil II, No. 762 (ἐποχῆς Ἰουλίᾶς Μαμαίᾶς), ὅπου καὶ μνεῖα ἄλλων ὁμοίων νομισμάτων τῆς πόλεως.

123. *Supra* No. 107.

124. L. Anson, *Op. cit.*, p. 4.

Μαγύδου Παμφυλίας¹²⁵, Νικομηδείας¹²⁶, Σαγαλασσοῦ Πισιδίας¹²⁷, Χοβάκτων¹²⁸ κ.ἄ. Τὰ νομίσματα τῆς ἐποχῆς τοῦ Μιθριδάτου τοῦ Εὐπάτορος, ἴσως ἔχουν ἐπηρεασθῆ ἀπὸ τὴν νομισματοκοπία τοῦ ἰσχυροῦ αὐτοῦ ἡγεμόνα, ὁ ὁποῖος ὅπως θὰ δοῦμε χρησιμοποίησε παντοῦ αὐτὸ τὸ ἔμβλημα. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως ἡ παρουσία τοῦ συμπλέγματος στὰ νομίσματα τῶν πόλεων νὰ σημαίνει συμμαχία, ἐξάρτηση ἢ καὶ ὑποτέλεια. Τὸ ἄστρο στὰ μικρασιατικὰ νομίσματα, ἐκτὸς ἀπὸ σπάνιες ἐξαιρέσεις ποὺ εἶναι ἐξάκτινο, ἔχει πάντα ὀκτώ κεραῖες.

Ἐκτὸς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας τὸ σύμπλεγμα ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ βρίσκουμε καὶ σὲ νομίσματα καὶ ἄλλων πόλεων τῆς Ἀνατολῆς, ὅπως π.χ. στὰ Κάναθα (ἐπὶ χῆς Καλιγούλα)¹²⁹ καὶ τὴν Ἀντιόχεια (μετὰ τὸ 49 π.Χ.)¹³⁰ τῆς Συρίας. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ νομίσματα τῆς Ἀντιοχείας γιατί τὰ κέρατα τῆς σελήνης δὲν στρέφονται πρὸς τὰ πάνω, ὅπως συνήθως, ἀλλὰ πρὸς τὰ δεξιά. Τὴν ἡμισέληνο μὲ τὸ ἄστρο βρίσκουμε τέλος καὶ σὲ νομίσματα τῆς Ἀλεξανδρείας τῆς Αἰγύπτου, μετὰ τὴν κατάληψή της ἀπὸ τὸν Ὀκταβιανὸ (30 π.Χ.)¹³¹, καθὼς ἐπίσης καὶ σὲ νομίσματα τῶν βασιλείων τῆς Μαυριτανίας Ἰόβα τοῦ Β' καὶ τῆς συζύγου του Κλεοπάτρας-Σελήνης¹³², καὶ μεταγενέστερα τοῦ Πτολεμαίου (23-40 μ.Χ.)¹³³.

Εὐρύτατη χρῆση τοῦ ἐμβλήματος ἡμισελήνου καὶ ἄστρου ἔγινε καὶ ἀπὸ τοὺς βασιλεῖς τοῦ Πόντου, ἥδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ Γ' αἰώνα π.Χ. Τὸ ἔμβλημα βρίσκουμε σὲ νομίσματα τοῦ Μιθριδάτου τοῦ Γ' (220-185/3 π.Χ.)¹³⁴, τοῦ Φαρνάκου τοῦ Α'

125. L. Anson, Op. cit., p. 4.

126. E. Babelon - Th. Reinach - W. Waddington, Op. cit., tome I/fasc. III, Paris 1910, p. 525 (pl. XC, 30). Τὸ νόμισμα εἶναι τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀντωνίου τοῦ Εὐσεβοῦς (138-161 μ.Χ.).

127. Supra No. 103.

128. E. Babelon - Th. Reinach - W. Waddington, Op. cit., tome I/fasc. I, Paris 1904, p. 77 (pl. XI, 21-23), ἐποχῆς Μιθριδάτου τοῦ Εὐπάτορος. Ἡ πόλις παράλιος, ἀνατολικά τῆς Σίδης, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Στράβωνα μὲ τὴν ὀνομασία Χόβακα.

129. A. Spijkerman, The Coins of the Decapolis and Provincia Arabia, Jerusalem 1978, p. 93.

130. W. Wroth, British Museum. Catalogue of the Greek Coins of Galatia, Cappadocia and Syria, London 1899, pp. 160, 163, 164, pl. XIX (No. 8).

131. L. Anson, Op. cit., p. 5 (No. 50).

132. Ἡ βασίλισσα Κλεοπάτρα-Σελήνη τῆς Μαυριτανίας ἦταν κόρη τοῦ Μάρκου Ἀντωνίου καὶ τῆς Κλεοπάτρας τῆς Αἰγύπτου.

133. L. Anson, Op. cit., p. 5 (No. 49), T. Bertelè, Op. cit., pp. 86, 88, tav. I (No. 12).

134. E. Babelon - Th. Reinach - W. Waddington, Op. cit., tome I/fasc. I, Paris 1904, p. 10 (pl. I,

(185/3-170 π.Χ.)¹³⁵, τοῦ Μιθριδάτου τοῦ Δ' τοῦ ἐπικαλουμένου Φιλοπάτωρος καὶ Φιλαδέλφου (170-150 π.Χ.)¹³⁶ καὶ κυρίως τοῦ γνωστοῦ Μιθριδάτου τοῦ ΣΤ' τοῦ ἐπικαλουμένου Εὐπάτορος Διονύσου (120-63 π.Χ.)¹³⁷. Ἡ ἡμισέληνος καὶ τὸ ἄστρο βρίσκονται σ' ὅλα τὰ νομίσματα τοῦ Μεγάλου Μιθριδάτου, καὶ συνοδεύουν μορφὴ Πηγᾶσου ἢ — ἀργότερα — ἐλάφου¹³⁸. Τὸ σύμπλεγμα ἡμισελήνου-ἄστρου σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν Πηγᾶσο, χρησιμοποίησε στὰ νομίσματά του καὶ ὁ γιὸς τοῦ Μιθριδάτου Ἀριαράθης ὁ Θ', βασιλιάς τῆς Καππαδοκίας (100-86 π.Χ.), ὁ προσονομαζόμενος Εὐσεβῆς Φιλοπάτωρ¹³⁹. Μετὰ τὴν ὀριστικὴ ἤττα τοῦ Μιθριδάτου ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους καὶ τὴν ἐν συνεχείᾳ αὐτοκτονία του, τὸ ἔμβλημα βρίσκουμε καὶ σὲ νομίσματα τῆς ἐγγονῆς του Δυνάμεως¹⁴⁰, κόρης τοῦ γιου τοῦ Φαρνάκου τοῦ Β', βασιλισσας τοῦ Κιμμερίου Βοσπόρου. Ἡ Δύναμις μετὰ τὸν θάνατο τοῦ πρώτου τῆς συζύγου Ἀσάνδρου (14 π.Χ.), παντρεύτηκε τὸν Πολέμωνα.

Τὸ ἔμβλημα τῶν νομισμάτων τῶν ἐξελληνισμένων βασιλείων τοῦ Πόντου, εἶναι τυπικῆς μορφῆς ἢ ἡμισέληνος μὲ τὰ κέρατα πρὸς τὰ πάνω καὶ τὸ ἄστρο ὀκτάκτινο, ἂν καὶ σὲ μιὰ περίπτωσι, νόμισμα τοῦ Μιθριδάτου Φιλοπάτορος Φιλαδέλφου, ἢ ἡμισέληνος εἰκονίζεται ἀνεστραμμένη, μὲ τὰ κέρατα πρὸς τὰ κάτω¹⁴¹. Ἦδη ἀπὸ τὰ

2-6), P. R. Franke - M. Hirmer, *Die Griechische Münze*, München 1964, Taf. 210 (No. 769), C. M. Kraay - M. Hirmer, *Greek Coins*, London 1966, pl. 210 (No. 769).

135. E. Babelon - Th. Reinach - W. Waddington, *Op. cit.*, p. 11 (pl. I, 7-10), P. R. Franke - M. Hirmer, *Op. cit.*, Taf. 210 (No. 770), C. M. Kraay - M. Hirmer, *Op. cit.*, pl. 210 (No. 770).

136. E. Babelon - Th. Reinach - W. Waddington, *Op. cit.*, p. 12 (pl. I, 11-12), P. R. Franke - M. Hirmer, *Op. cit.*, Taf. 210 (No. 771), C. M. Kraay - M. Hirmer, *Op. cit.*, pl. 210 (No. 771).

137. Ἐνδεικτικά: N. Kondakof - J. Tolstoï, *Antiquités de la Russie Méridionale*, Paris 1891, p. 5 (fig. 4), E. Babelon - Th. Reinach - W. Waddington, *Op. cit.*, pp. 12-19 (pl. II, 1-15· III, 1-6), M. Comstock - C. Vermeule, *Museum of Fine Arts, Boston. Greek Coins, 1950-1963*, No. 135-136, P. R. Franke - M. Hirmer, *Op. cit.*, Taf. 211 (No. 773-774), C. M. Kraay - M. Hirmer, *Op. cit.*, pl. 211 (No. 773-774).

138. G. Kleiner, *Pontische Reichsmünzen*, «Istanbuler Mitteilungen», Heft 6 (Istanbul 1955), S. 3. Ἡ παράστασις τοῦ Πηγᾶσου στὰ νομίσματα τῶν Μιθριδατιδῶν, ὀφείλεται στὴν ἀπὸ τὸν Περσέα θρυλουμένη καταγωγὴ των.

139. G. Kleiner, *Bildnis und Gestalt des Mithridates*, «*Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*», Band LXVIII (1953), S. 80 (Abb. 3).

140. N. Kondakof - J. Tolstoï, *Op. cit.*, p. 6 (fig. 7), M. Rostovtzeff, *Queen Dynamis of Bosphorus*, «*Journal of Hellenic Studies*», vol. XXXIX (1919), pl. IV (No. 2, 4, 7).

141. G. Kleiner, *Pontische Reichsmünzen*, «Istanbuler Mitteilungen», Heft 6 (Istanbul 1955), S.

τέλη τοῦ περασμένου αἰώνα, ὁ Th. Reinach εἶχε ὑποστηρίξει ὅτι τὸ ἔμβλημα τῶν νομισμάτων τῶν Μιθριδατιδῶν εἶναι ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη¹⁴², ἀποψη ποῦ δέχτηκαν καὶ ἄλλοι ἐρευνητές¹⁴³, ἐνῶ ὁ Kraay ὁ ὁποῖος δέχεται ὅτι αὐτὸ ποῦ βλέπουμε εἶναι ἄστρο γράφει: «All reverses include a star (representing the sun) and a lunar crescent, which seem to have been a family device alluding to their persian descent and to the persian worship of the celestian bodies»¹⁴⁴. Ὁ Rostovtzeff, ποῦ ἐπίσης δέχεται ὅτι πρόκειται γιὰ ἥλιο κι' ὄχι ἄστρο, προσπαθεῖ νὰ συνδέσει τὸ ἔμβλημα μὲ τὴν Μεσοποταμία: «This sun, not meant to represent a star, derives its origin from the Babylonian monuments, and, combined with a crescent, becomes the crest of the Kingdom of Pontus»¹⁴⁵.

Τὴν ἡμισέληνο μὲ τὰ κέρατα πρὸς τὰ πάνω (σπάνια πρὸς τὰ κάτω) καὶ τὸ ἄστρο ἐξάκτινο¹⁴⁶ ἢ κυκλικὸ (= ἥλιος);¹⁴⁷ βρίσκουμε σὲ πολλές ἐπιτύμβιες στῆλες ρωμαϊκῶν κυρίως χρόνων. Ὁ συμβολισμὸς σ' αὐτὴν τὴν περίπτωση εἶναι γνωστός: οἰκουμενικὴ καὶ πανάρχαια εἶναι ἡ δοξασία πὼς οἱ ψυχὲς μετὰ τὸν θάνατο γίνονται καὶ ἄστρα, κι' ὅτι τὸ φεγγάρι, σύμφωνα μ' ἄλλες δοξασίες, εἶναι τόπος διαμονῆς τῶν ψυχῶν¹⁴⁸. Στὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα, καὶ φυσικὰ καὶ στὴν Ρώμη, οἱ λαϊκὲς αὐτὲς δοξασίες κι' οἱ μυθολογικοὶ καταστερισμοί, ἔγιναν καὶ φιλοσοφικὲς θέσεις. Ἀποφεύγοντας ἓνα excursus, καὶ μόνο σὰν παράδειγμα, ἀναφέρουμε δυὸ στίχους ἀπὸ τὴν

21 (Taf. II, No. 12).

142. Fr. Cumont, Op. cit., p. 205.

143. M. Rostovtzeff, Op. cit., p. 92, Fr. Cumont, Op. cit., p. 205, C. M. Kraay - M. Hirmer, Op. cit., p. 377, Br. Gallotta, Ὁ Θρυλικὸς Μιθριδάτης, «Ἱστορία Εἰκονογραφημένη», No. 184 (Ὀκτώβριος 1983), σελ. 76.

144. C. M. Kraay - M. Hirmer, Op. cit., p. 377. Ὁ Franke, χωρὶς νὰ γράφει τίποτα γιὰ ἄστρο ἢ ἥλιο, προσθέτει «Der weidende Hirsch, die Mondsichel und Stern weisen auf die iranische Abstammung des Königs hin» (Op. cit., S. 155).

145. M. Rostovtzeff, Op. cit., p. 90.

146. Fr. Cumont, Recherches sur le Symbolisme Funéraire des Romains, Paris 1942 (Φωτοανατύπωση, Paris 1966), figs 49, 54-55, «Hispania Romana», Roma 1974, Tav. XII.

147. Fr. Cumont, Op. cit., figs 47-48, 51-52, «Bulletin de l'Institut d'Archéologie Bulgare», vol. XXXI (1969), p. 123.

148. Ἐνδεικτικὰ: Fr. Cumont, Op. cit., pp. 116-118, Π. Λεκατσᾶ, Ἡ Ψυχὴ. Ἡ Ἰδέα τῆς Ψυχῆς καὶ τῆς Ἀθανασίας τῆς καὶ τὰ Ἔθιμα τοῦ Θανάτου, Ἀθῆναι 1957, σελ. 272-274, ὅπου λαμπρὴ συναγωγὴ ὕλικου καὶ πλούσια βιβλιογραφία.

«Ειρήνη» τοῦ Ἀριστοφάνη

Οὐκ ἦν ἄρ' οὐδ' ἄ λέγουσι, κατὰ τὸν ἀέρα

ὡς ἀστέρες γιγνόμεθ', ὅταν τις ἀποθάνῃ,¹⁴⁹

Τὴν ἡμισέληνο μὲ τὸ ἄστρο βρῖσκουμε καὶ σὲ πλῆθος ρωμαϊκῆς ἐποχῆς δακτυλιολίθους καὶ ἀνάγλυφα ὑαλόμαζας. Ὅρισμένες φορὲς τὸ σύμπλεγμα ἡμισελήνου-ἄστρου εἰκονίζεται μόνον, κυρίως κατὰ τοὺς πρώτους μ.Χ. αἰῶνες¹⁵⁰, ἢ παίρνοντας ἄγνωστές μας συμβολικὲς ἢ μυστηριακὲς σημασίες, συνδυάζεται μὲ τὴν ἀκόμη ἀνερμήνευτη μαγικὴ ἀλλὰ καὶ μυστηριακὴ ἐπιγραφή ΙΑΩ¹⁵¹, τὶς κατὰ κρόταφον προτομὲς τοῦ Διὸς-Σαράπιδος καὶ τῆς Ἴσιδος¹⁵², τὶς μορφὲς τῆς Fortuna καὶ τῆς Concordia¹⁵³, εἰκόνα βατράχου¹⁵⁴, ἢ τὴν εἰκόνα φιδιοῦ κουλουριασμένου πάνω σὲ

149. Ἀριστοφάνους, *Εἰρήνη*, 832-833.

150. Ἐνδεικτικά: «Antike Gemmen in Deutschen Sammlungen», Band III (Braunschweig, Göttingen, Kassel), Wiesbaden 1970, No. B182, G592, Band IV (Hannover, Kestner-Museum/Hamburg, Museum für Kunst und Gewerbe), Wiesbaden 1975, No. 1658.

151. Ὅπως σὲ δακτυλιόλιθο ἀπὸ τὴν Ρώμη τοῦ Β' ἢ Γ' μ.Χ. αἰῶνα («Antike Gemmen in Deutschen Sammlungen», Band I (Staatliche Münzsammlung München)/3, München 1972, No. 2907). Τὴν ἐπιγραφή τοῦ δακτυλιόλιθου ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ τὰ γράμματα ΙΑΩ (ὄχι ΙΑΥ, ὅπως γράφουν μερικοὶ συγγραφεῖς) βρῖσκουμε καὶ σὲ πολλοὺς μαγικοὺς δακτυλιόλιθους (ἐνδεικτικά: «Antike Gemmen in Deutschen Sammlungen», Band III (Braunschweig, Göttingen, Kassel), Wiesbaden 1970, No. G186a, K129b, K131, K162), πρέπει ὁμως νὰ σχετίζεται μὲ τὴν λατρεία καὶ τὰ μυστήρια τοῦ Διὸς Σαράπιδος. Τὰ ἴδια ἀκριβῶς γράμματα ΙΑΩ, γραμμένα σὲ ἀνοιχτὴ παλάμη μὲ τεντωμένα δάχτυλα, βρῖσκουμε καὶ σὲ μιὰ πινακίδα ἀπὸ τὴν Astorga τῆς Ἰσπανίας ποὺ φυλάσσεται στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς León. Στὴν πινακίδα καὶ πάνω ἀπὸ τὴν ἀνοιχτὴ παλάμη, ἢ ἐπιγραφή EIC ZEYC/CEPAPIC (M. Broëns, *L'Iconographie des Cultes Solaires dans la Chrétienté Médiévale*, Barcelone s.a., p. 31, pl. VI, No. 9).

152. S. Reinach, *Pierres Gravées*, Paris 1895, pl. 27 (Gori).

153. «Antike Gemmen in Deutschen Sammlungen», Band III (Braunschweig, Göttingen, Kassel), Wiesbaden 1970, No. B113.

154. Δακτυλιόλιθος τοῦ Α' π.Χ. ἢ Α' μ.Χ. αἰῶνα ἀπὸ τὴν Ἀθήνα: «Antike Gemmen in Deutschen Sammlungen», Band I (Staatliche Münzsammlung München)/3, München 1972, No. 2428. Γιὰ τὸν βάτραχο ποὺ ὑπάρχει στὴν παράσταση σημειώνουμε ὅτι κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους ἦταν ἓνα ἰδιαιτέρα συμβολικὸ ζῶο «having, amongst many other meanings, that of fertility, resurgence, renaissance» (W. Deonna, *The Grab and the Butterfly: A Study in Animal Symbolism*, «Journal of Warburg and Courtauld Institutes», vol. XVII (1954), p. 63, ὅπου καὶ βιβλιογραφία).

κίστη μυστική¹⁵⁵. Το σύμπλεγμα βρίσκουμε και σ' ένα ανάγλυφο υαλόμαζας, όπου ή παράσταση ενός ιεροῦ (ἢ τῆς εἰσόδου του) με τὴν Ἴσιδα (;), τὴν προτομὴ τοῦ Σαράπιδος στὸ βάθος καὶ τὴν ἡμισέληνο με τὸ ἄστρο στὸ μέσον τοῦ τυμπάνου τοῦ ιεροῦ¹⁵⁶.

Σὲ δύο ανάγλυφα υαλόμαζας με τὴν παράσταση τοῦ Θεοῦ Ἄρεως καὶ τῆς Rhea Silvia μισόγυμνης, βρίσκουμε πάλι τὴν ἡμισέληνο καὶ τὸ ἄστρο¹⁵⁷, ἀλλὰ δὲν ξέρουμε ἂν τὸ σύμπλεγμα εἶναι σύμβολο τοῦ Ἄρεως, τῆς Rhea Silvia, ἢ τοῦ Αὐτοκράτορος Αὐγούστου ποὺ ἐνδιεφέρετο γιὰ τὴν εὐρύτατη διάδοση τοῦ μύθου.

Ὅπως εἶδαμε μέχρι τώρα, ὁ μετ' ἡμετέρας κύκλος ποὺ ἡ ἡμισέληνος περι-κλείει ἀνάμεσα στὰ κέρατά της, ἐρμηνεύεται ὀρισμένες φορές σὰν Ἡλιος. Τοῦτο τὸ ἡλιοσέληνο σύμπλεγμα ξέρουμε καὶ ἀπὸ ἀρχαίους δακτυλιόλιθους, κατὰ τρόπο ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ἀμφιβολία γιὰ τὸ τι ἀκριβῶς εἰκονίζεται. Σὲ ἀπὸ σάρδιο (Karneol) δακτυλιόλιθο τοῦ Γ' μ.Χ. αἰώνα ποὺ βρίσκεται στὸ Kunsthistorisches Museum τῆς Βιέννης, ἀνάμεσα στὰ κέρατα τῆς ἡμισελήνου εἰκονίζεται ἡ κατὰ κρόταφον προτομὴ τοῦ ἀνθρωπομορφισμένου Ἡλίου¹⁵⁸. Σὲ μιὰ ἄλλη περίπτωση, σὲ ἀπὸ χαλκηδόνιο (Chalcedon) δακτυλιόλιθο τοῦ Β' ἢ Γ' μ.Χ. αἰώνα στὸ Kestner-Museum τοῦ Ἄννοβέρου, ἀνάμεσα στὰ κέρατα τῆς ἡμισελήνου εἰκονίζεται ἡ κατὰ κρόταφον προτομὴ τοῦ Διός, ποὺ προφανῶς σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ταυτίζεται μετὸν Ἡλιο¹⁵⁹.

Τὴν κατ' ἐνώπιον προτομὴ τοῦ Ἡλίου, ντυμένου, ἀνάμεσα στὰ κέρατα τῆς ἡμισελήνου, βρίσκουμε καὶ σὲ μιὰ ἀπὸ τὴν Φρυγία ρωμαϊκῶν χρόνων ἐπιτύμβια

155. Δακτυλιόλιθος τοῦ Β' ἢ Γ' μ.Χ. αἰώνα: «Antike Gemmen in Deutschen Sammlungen», Band I (Staatliche Münzsammlung München)/3, München 1972, No. 2601.

156. «Antike Gemmen in Deutschen Sammlungen», Band I (Staatliche Münzsammlung München)/3, München 1972, No. 2660. Τὸ ἔμβλημα βλέπουμε (οἱ συγγραφεῖς ὁμῶς δὲν ἀναφέρουν τίποτα σχετικὰ) καὶ σ' ἄλλο τύμπανο ναῖσκου (Op. cit., No. 3430), ἀλλ' ἡ δυσερμηνευτὴ παράσταση δὲν φαίνεται νὰ σχετίζεται μετὰ μυστήρια.

157. «Antike Gemmen in Deutschen Sammlungen», Band I (Staatliche Münzsammlung München)/2, München 1970, No. 1467-1468.

158. E. Zwierlein-Diehl, Die Antiken Gemmen des Kunsthistorisches Museums in Wien, Band II, München 1979, No. 1265, ὅπου παράλληλα καὶ βιβλιογραφία.

159. «Antike Gemmen in Deutschen Sammlungen», Band IV (Hannover, Kestner-Museum/Hamburg, Museum für Kunst und Gewerbe), Wiesbaden 1975, No. 1578.

στήλη τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Κωνσταντινουπόλεως. Τὸ σύμπλεγμα βρίσκεται πάνω ἀπὸ τὴν τρισώματη καὶ τριπρόσωπη Ἑκάτη, ἐνῶ ἀριστερὰ εἰκονίζεται καὶ ὁ Θεὸς Μῆν. Τὸ σύμπλεγμα θεωρεῖται «allusion possible à la présence simultanée dans le ciel de la nouvelle lune à son coucher et du soleil levant»¹⁶⁰.

Ἄν καὶ ἡ μελέτη μας ἀναφέρεται στὴν παρουσία τοῦ ἐμβλήματος ἡμισελήνου-ἄστρου στὸν ἐλληνικὸ χῶρο καὶ στὴν ἐλληνικὴ παράδοση, δὲν κρίνουμε ἄσκοπη μιὰ σύντομη ἀναφορὰ καὶ σ' ἄλλους πολιτισμοὺς καὶ γεωγραφικοὺς χώρους. Στὴν τυπικὴ του μορφή (ἄστρο ἐξάκτινο ἢ ὀκτάκτινο) τὸ σύμπλεγμα βρίσκουμε στὴν Μεσαιωνικὴ¹⁶¹ καὶ Παλαιохριστιανικὴ¹⁶² Τέχνη τῆς Δύσεως. Κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους καὶ στὴν Δυτικὴ Λεκάνη τῆς Μεσογείου, τὸ σύμπλεγμα τὸ ἤξεραν οἱ Ἑτροῦσκοι καὶ οἱ Φοίνικες. Στούς Ἑτρούσκους τὸ συναντοῦμε σὲ νομίσματα τῆς Ποπουλωνίας¹⁶³, ἀλλὰ καὶ σὲ κοσμήματά τους, ἤδη ἀπὸ τὸν Ζ' π.Χ. αἰῶνα¹⁶⁴. Οἱ Φοίνικες τῆς Δυτικῆς Μεσογείου τὸ ἐμβλημα τὸ ἤξεραν στὴν τυπικὴ του μορφή, δηλαδὴ τὰ κέρατα τῆς σελήνης πρὸς τὰ πάνω (Croissant Montant) καὶ τὸ ἄστρο ἐξάκτινο ἢ ὀκτάκτινο, ἀλλὰ καὶ σὲ μιὰ παραλλαγὴ του· τὰ κέρατα τῆς σελήνης πρὸς τὰ κάτω (Croissant Renversé), καὶ τὸ ἄστρο σχεδιασμένο σὰν κύκλος, σχῆμα ποὺ μπορεῖ νὰ ταυτιστῆ καὶ μὲ τὸν ἥλιο¹⁶⁵.

Στὸν χῶρο τῆς Μέσης Ἀνατολῆς ἡ χρῆση τοῦ ἐμβλήματος ἡμισελήνου-ἄστρου ἦταν συχνότερη καὶ ἀρχαιότερη· καμμιά φορὰ τὸ ἄστρο σχεδιάζεται σὰν κύκλος κι' ἴσως εἶναι ὁ ἥλιος κι' ὄχι ἄστρο, ἐνῶ οἱ Φοίνικες φαίνεται νὰ προτιμοῦν τὰ κέρατα

160. G. Mendel, *Musées Impériaux Ottomans. Catalogue des Sculptures Grecques, Romaines et Byzantines*, tome III, Constantinople 1914, p. 314 (No. 1077).

161. H. Buchthal, *Historia Troiana. Studies in the History of Mediaeval Secular Illumination*, London - Leiden 1971, pl. 2-3, M. Rickert, *Painting in Britain: The Middle Ages*, Harmondsworth Middlesex 1965², pl. 116.

162. A. Garcia y Bellido, *Sarcófagos Visigodos de Arjouilla*, «XII Congreso Nacional de Arqueología, Jaen 1971», Zaragoza 1973, fig. 4

163. L. Anson, *Numismata Graeca. Greek Coin-Types, Classified for Immediate Identification. Text of Part VI*, London 1916, p. 3 (No. 21), T. Bertelè, *Op. cit.*, p. 85, tav. I (No. 8).

164. E. & J. Heiniger, *Le Grand Livre des Bijoux*, Lausanne - Paris 1974, p. 65.

165. Ἐνδεικτικά: P. Cintas, *Manuel d'Archéologie Punique*, vol. I, Paris 1970, pl. XXIII, Th. Kraus, *Das Römische Weltreich*, Berlin 1967, Abb. 218, «Archeologia», No. 1 (November - December 1964), p. 83, «Παγκόσμιος Ἱστορία τῆς Τέχνης», τόμ. Β', Ἀθήναι 1967, σελ. 172.

τῆς σελήνης πρὸς τὰ κάτω. Τὸ σύμπλεγμα τὸ συναντοῦμε στοὺς Πέρσες¹⁶⁶, στοὺς Πάρθους¹⁶⁷, στοὺς Σασσανίδες¹⁶⁸, στοὺς εἰδωλολάτρεις Ἀραβες¹⁶⁹, στὸν χῶρο τῶν Ναβαταίων¹⁷⁰, στὴν Παλμύρα¹⁷¹, στὸν Δούρα-Εὐρωπό¹⁷², στὴν Κύπρο¹⁷³, στὴν Συρία¹⁷⁴, σὲ πλῆθος νομίσματα τῶν Σταυροφόρων¹⁷⁵, καὶ κυρίως στὴν Μεσοποταμία.

Στὴν Μεσοποταμία, τὰ τρία φωτεινότερα οὐράνια σώματα, ὁ ἥλιος, ἡ σελήνη καὶ τὸ ἄστρο (ὁ πλανήτης Ἀφροδίτη) εἶναι ἀντιστοιχῶς σύμβολα τῆς Μεγάλης Τριάδος τῶν Θεῶν Μαρδούχ (ἢ Σαμάς), Σὶν καὶ Ἴσταρ (Ἀστάρτη)¹⁷⁶. Τὰ τρία αὐτὰ ἀστρικά σύμβολα τὰ υἰοθέτησαν οἱ περισσότεροὶ πολιτισμοὶ τῆς Μεσοπο-

166. A. Godard, *L'Art de l'Iran*, Paris 1962, p. 54 (fig. 50).

167. Κυρίως σὲ νομίσματα μὲ τὸ σύμπλεγμα ἄλλοτε μόνο του, καὶ ἄλλοτε δίπλα στὴν κατὰ κρόταφον προτομὴ τοῦ βασιλέως: T. Bertelè, *Op. cit.*, tav. I (No. 19), W. Wroth, *British Museum. Catalogue of the Coins of Parthia*, London 1903, pl. XV (No. 15-17), XXI (No. 24, 27), XXII (No. 10), XXIII (No. 1, 17), XXV (No. 12), XXVII (No. 5), XXVIII (No. 9), L. Anson, *Op. cit.*, pp. 4-5 (No. 40-46).

168. G. Contenau, *Arts et styles de l'Asie Antérieure*, Paris 1948, pl. XLV, M.-L. Vollenweider, *Musée de Genève. Catalogue Raisonné des Sceaux, Cylindres et Intailles*, vol. I, Genève 1967, pl. 42, P. D. Whitting, *Monnaies Byzantines* (trad. S. de Roquefeuil), Fribourg 1973, figs 419, 421-422.

169. H. Bossert, *Altsyrien*, Tübingen 1951, Abb. 1279-1281, «*Encyclopedia of World Art*», vol. I, London 1959, pl. 325, 330.

170. A. Spijkerman, *The Coins of the Decapolis and Provincia Arabia*, Jerusalem 1978, p. 225 (pl. 49, No. 18), I. Browning, *Petra*, London 1982⁵, p. 28 (fig. 4).

171. H. Seyrig, *Antiquités Syriennes. Héraclès-Nergal, «Syria»*, vol. XXIV (1944-45), pl. II (No. 6, 10).

172. H. Bossert, *Op. cit.*, Abb. 567.

173. H. Bossert, *Op. cit.*, Abb. 26-27, «*Report of the Department of Antiquities, Cyprus*» (1981), pl. XIV, 3· XV, 1-2 (τὰ κέρατα τῆς σελήνης πρὸς τὰ κάτω, τὸ ἄστρο κύκλος), Fr. G. Maier, *Alt-Paphos auf Cypern. Ausgrabungen zur Geschichte von Stadt und Heiligtum 1966-1984*, Mainz am Rhein 1984, Taf. 13,4.

174. H. Bossert, *Op. cit.*, Abb. 532. Πρβλ. καὶ ἀνάγλυφο τοῦ 1000/900 π.Χ. ἀπὸ τὸ Tell Halaf, ποὺ ἄλλοι θεωροῦν χιττιτικὸ (G. Huysman e.a., *Histoire Générale de l'Art*, Tome I, Paris MCMLVII, p. 67), καὶ ἄλλοι μὲ ἐπιφυλάξεις ἀραμαϊκὸ (W. Orthmann, *Der Alte Orient*, Berlin 1975, Abb. 417).

175. D. M. Metcalf, *Coinage of the Crusades and the Latin East in the Ashmolean Museum*, London 1983, *passim*.

176. Προχείρωσ: A. Champdor, *Babylone et Mésopotamie*, Paris 1953⁵, p. 153.

ταμίας και όρισμένων γειτονικῶν περιοχῶν, ἀπὸ τὰ μέσα τῆς γ' μέχρι τοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς α' π.Χ. χιλιετηρίδος. Συνήθως εἰκονίζονται σὲ σειρά, τὸ ἓνα δίπλα στὸ ἄλλο, καὶ σπανιότερα τὸ ἓνα κάτω ἀπὸ τὸ ἄλλο¹⁷⁷, καὶ τὰ βρίσκουμε σὲ γλυπτὰ καὶ kudurru¹⁷⁸, ἀλλὰ καὶ κυλίνδρους¹⁷⁹, νὰ συνοδεύουν παραστάσεις θεῶν καὶ βασιλέων. Τὰ ἀστρικά αὐτὰ σύμβολα βρίσκουμε καὶ σὲ μεταγενέστερα χρόνια, ὅπως π.χ. σὲ στήλη ἀπὸ τραχύτη τοῦ 556-539 π.Χ. στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο, ποὺ εἰκονίζει τὸν βασιλιὰ Nabonid¹⁸⁰. Ἴδιος ἐποχῆς, στήλη ἀπὸ βασάλτη, στὸ Haran τῆς σημερινῆς Τουρκίας, ποὺ εἰκονίζει τὸν βασιλιὰ Nabonibus¹⁸¹. Στις δύο τελευταῖες στήλες ὁ βασιλιάς εἰκονίζεται μόνος, ὄρθιος, κρατώντας τὸ σκῆπτρο του, ἐνῶ τὰ τρία ἀστρικά σύμβολα βρίσκονται μπροστά του, τὸ ἓνα δίπλα στὸ ἄλλο.

Σὲ σκαραβαῖο ἀπὸ τὴν φοινικικὴ Ταμασό τῆς Κύπρου τοῦ ΣΤ' π.Χ. αἰῶνα, ὅπου ὁ αἰγυπτιακὸς θεὸς Bes ἀντιμετωπίζει ἓνα ἀνορθωμένο λιοντάρι, πάνω ἀπὸ τὶς μορφὲς βλέπουμε πάλι τὰ τρία ἀστρικά σύμβολα, ἀλλὰ μὲ διαφορετικὴ διάταξη. Ὁ ἡλιακὸς δίσκος ἐπικάθεται τῆς ἡμισελήνου, ἐνῶ τὸ ἐξάκτινο ἄστρο βρῖσκεται δίπλα τους¹⁸². Σὲ ἓνα ἐπίσης φοινικικὸ σκαραβαῖο, τῆς ἴδιας ἐποχῆς καὶ μὲ τὴν ἴδια παράσταση, τὸ ἄστρο βρῖσκεται κάτω κι' ἀνάμεσα στὶς μορφὲς καὶ ὄχι δίπλα, ὅπως στὸν προηγούμενο¹⁸³. Τὴν παράσταση τῶν τριῶν αὐτῶν ἀστρικῶν συμβόλων καὶ σὲ κα-

177. W. Orthmann, *Der Alte Orient*, Berlin 1975, Abb. 232.

178. Ἐνδεικτικά: A. Champdor, *Op. cit.*, p. 153, R. Huyghe e. a., *Larousse Encyclopedia of Prehistoric and Ancient Art*, London 1967³, p. 140 (fig. 216), P. Laberrenne, *Astronomiques dans l'Antiquité*, «*Archeologia*», No. 15 (Mars-Avril 1967), p. 8, W. Orthmann, *Op. cit.*, Abb. 191, 197, 248, SS. 306 (Fig. 93), 319 (Fig. 99d), 360 (Fig. 107f), G. Perrot - Ch. Chipiez, *Histoire de l'Art dans l'Antiquité*, tome II (Chaldée et Assyrie), Paris 1884, figs 10, 71, 301, 350, W. H. Roscher, *Ausführliches Lexikon der Griechischen und Römischen Mythologie*, Band 1/2, Leipzig 1886-1890, Sp. 2664, «*Encyclopedia of World Art*», vol. II, London 1960, pl. 20a, F. Guirand e. a., *Παγκόσμιος Μυθολογία* (μετάφρ. Ν. Τετενέ), Ἀθῆναι 1953, σελ. 123, 128, 129.

179. M.-L. Vollenweider, *Musée de Genève. Catalogue Raisoné des Sceaux, Cyindres et Intailles*, vol. I, Genève 1967, pl. 18.

180. W. Orthmann, *Op. cit.*, Abb. 251.

181. «*Encyclopedia of World Art*», vol. I, London 1959, pl. 298b.

182. «*Antike Gemmen in Deutschen Sammlungen*», Band II (Staatliche Museen Preussischen Kulturbesitz-Antikenabteilung, Berlin), München 1969, No. 135.

183. «*Antike Gemmen in Deutschen Sammlungen*», Band I (Staatliche Münzsammlung München)/1, München 1968, No. 217. Περιέργως ἡ συγγραφεὺς τοῦ τόμου κ. Elfriede Brandt, γρά-

νονική διάταξη, τὸ ἕνα δηλαδή δίπλα στὸ ἄλλο, κι' ἴσως γιὰ τελευταία φορά, ἔχουμε σὲ ἐπίχρυσο ἀργυρὸ δίσκο τοῦ Β' ἢ Α' π.Χ. αἰώνα, ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἁϊ-Χανούμ τῆς Βακτρίας, ὅπου ὁμως ἀπλῶς συνοδεύουν τὴν Νίκη, τὴν Κυβέλη καὶ τοὺς ἱερεῖς τῆς¹⁸⁴. Τὴν τριάδα τῶν ἀστρικῶν αὐτῶν συμβόλων συναντοῦμε καὶ σὲ ρωμαϊκοὺς χρόνους, σὲ ἐπιτύμβιες στήλεις κοινῶν θνητῶν, ὅπως π.χ. σὲ στήλη τῆς *Sicca Veneria* τῆς Νουμιδίας¹⁸⁵, δὲν ξέρουμε ὁμως ἂν πρέπει νὰ τὰ συσχετίσουμε μὲ ὅ,τι ξέρουμε ἀπὸ τὴν Μεσοποταμία, ἢ ἂν πρόκειται γιὰ μιὰ εἰκαστική σύνθεση ποὺ ἴδιοι συμβολισμοί, γεννημένοι ἀπὸ τίς ἴδιες ὑποσυνειδησιακὲς καὶ συνειρμικὲς διεργασίες δημιούργησαν.

Σὲ μιὰ περίπτωση, στήλη ἀπὸ βασάλτη στὸ Μουσεῖο τοῦ Λούβρου ποὺ βρέθηκε στὰ Σοῦσα τῆς Περσίας κι' ἀνήκει στὸν νεοκασσιτικὸ (Jünger-kassitisch) πολιτισμὸ τοῦ IB' αἰώνα, ἔχουμε κάτι ἰδιαίτερα σημαντικὸ: Εἰκονίζεται ἕνας δεόμενος (γιὰ μᾶς βασιλιάς) μπροστὰ σ' ἕνα θεό, καὶ ψηλὰ ἀνάμεσά τους ἡ ἡμισέληνος μὲ τὰ κέρατα πρὸς τὰ πάνω, ὅπου ἐπικάθεται ἕνας κύκλος μέσα στὸν ὁποῖον ἐγγράφεται ἕνα ὀκτάκτινο ἄστρο. "Ὅπως ἤδη ἔχει παρατηρηθῆ «In der Mondsichel liegt eine Scheibe mit den Strahlen der Sonne und den acht Zacken des Venussterns»¹⁸⁶. Σὲ κύλινδρο τῆς Συλλογῆς Pauvert de la Chapelle τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων, βρίσκουμε πάλι τὸ ἴδιο περίγραμμα, ἀλλὰ στὸν δίσκο δὲν ὑπάρχουν πιά οἱ ἀκτίνες τοῦ ἄστρου, κι' ἔτσι τὸ σύμπλεγμα ἔχει ἐρμηνευθῆ σὰν «globe solaire dans le croissant lunaire, symboles de Samas et de Sin»¹⁸⁷. Κάνοντας μιὰ μικρὴ παρένθεση σημειώνουμε ὅτι τὸ ἴδιο ἀκριβῶς γεωμετρικὸ σύμπλεγμα, ποὺ σὰν κάλυμμα κεφαλῆς ἔφερε ὁ σεληνιακὸς θεὸς τῆς Αἰγύπτου Khons, δὲν ἦταν παρὰ ὁ σεληνιακὸς

φει: «Im Feld Kugel, Halbmond und Kugel mit Stacheln (Sonne, Mond, Stern?)», τὸ ὁποῖον βεβαίως δὲν εἶναι ὀρθόν. Ἐφ' ὅσον ἀπὸ πάνω ὑπάρχει ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη, ἢ ἀπὸ κάτω «Kugel mit Stacheln» (θὰ ἦταν προτιμώτερο νὰ ἔγραφε «Kugel mit Zacken») δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι παρὰ τὸ ἄστρο (ὁ πλανήτης Ἄφροδίτη).

184. Γ. Πουγκατσένκοβα, Ἡ Τέχνη τῆς Βακτρίας κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Κουσάνων (ρωσικά, μὲ ἀγγλικὴ περίληψη), Μόσχα 1979, σελ. 146 (εἰκ. 169), 157-158.

185. Fr. Cumont, *Recherches sur le Symbolisme Funéraire des Romains*, Paris 1942, p. 212 (fig. 40).

186. W. Orthmann, *Op. cit.*, Abb. 190.

187. E. Babelon, *Intailles et Camées de la Bibliothèque Nationale. Collection Pauvert de la Chapelle*, Paris 1899, No. 11 (pp. 5-6, pl. II).

δίσκος και ἡ ἡμισέληνος¹⁸⁸, οἱ δύο δηλαδή μορφές τῆς σελήνης πού οἱ ἄνθρωποι ἔβλεπαν. Ἀντίθετα, τὸ περίπου ὅμοιο σχῆμα πού πάνω στὴν κεφαλή της ἔφερε ἡ θεὰ Ἀθώρ (Hathor), ἦταν κέρατα ἀγελάδος (ἡ θεὰ συχνὰ εἰκονιζόταν μ' αὐτὴ τὴν μορφή) και ὁ ἡλιακὸς δίσκος¹⁸⁹. Οἱ προηγούμενες περιπτώσεις, δείχνουν ὅτι ἡ ἡμισέληνος μὲ τὸ ἄστρο και ἡ ἡμισέληνος μὲ τὸν ἡλιακὸ δίσκο, τουλάχιστον γιὰ τὸν χῶρο τῆς Μεσοποταμίας, δὲν εἶναι παρὰ σύντμηση ἢ ἀπλοποίηση τῶν τριῶν ἀστρικῶν συμβόλων.

Τὸ ἀρχαιότερο σύμπλεγμα ἡμισελήνου και ὀκτάκτινου ἄστρου πού ξέρουμε ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς Μεσοποταμίας, εἶναι σφραγίδα ἀπὸ τὴν Οὔρ τοῦ σημερινοῦ Ἰράκ, πού ἀνήκει στὴν προδυναστική περίοδο III και χρονολογεῖται γύρω στὸ 2475 π.Χ.¹⁹⁰ Στὴν τρίτη π.Χ. χιλιετηρίδα ἀνήκει και ἡ Στήλη τοῦ Urnamμου στὸ Μουσεῖο Φιλαδελφείας, πού βρέθηκε κι' αὐτὴ στὴν Οὔρ, ἀνήκει στὴν νεοσομερική περίοδο, και χρονολογεῖται μεταξὺ 2111-2094 π.Χ.¹⁹¹. Στὴν συνέχεια ἡ ἡμισέληνος μὲ τὸ ἄστρο γίνεται ἀγαπητότατο σύμβολο, ἀλλὰ και διακοσμητικὸ θέμα, στὴν Μεσοποταμία και τὶς γειτονικὲς περιοχές, ἐπιβιώνοντας μέχρι σήμερα¹⁹².

Τὸ πόσο ἀγαπητὸ ὅμως και διαδεδομένο ἦταν, εἶναι θέμα μελέτης. Εἶναι βέβαιο ὅτι ὑπῆρξε διακοσμητικὸ θέμα ὑφασμάτων¹⁹³, κι' ἴσως ἔτσι ταξίδεψε κι'

188. M. Lurker, *The Gods and Symbols of Ancient Egypt* (transl. B. Cummings), London 1980, pp. 59, 60, 82.

189. Τὸ ἔμβλημα τῆς Ἀθώρ ὀφείλεται στὴν «Concept of the sky as a cow» και στὸ ὅτι «according to an ancient myth Hathor was supposed to have raised the youthful sun up to heaven by means of her horns» (M. Lurker, *Op. cit.*, pp. 58-59). Τὸ ἔμβλημα τῆς Ἀθώρ φέρει ὀρισμένες φορὲς και ἡ Ἴσις (*Op. cit.*, p. 72), ἀλλ' οἱ Ἑλληνες πού γνώρισαν και ἐλάτρευσαν τὴν Ἴσιδα σὲ μεγάλη ἔκταση, ἐνῶ ἀντίθετα τὴν Ἀθώρ και τὴν ἔννοια τῆς Ἀγελάδος-Οὐρανοῦ σχεδὸν τὰ ἀγνοοῦσαν, τὰ κέρατα τῆς ἀγελάδος στὴν Ἴσιδα, τὰ ταῦτισαν μὲ τὰ κέρατα τῆς δικῆς τους σελήνης (Fr. Dunand, *Le Culte d'Isis dans le Bassin Oriental de la Méditerranée*, vol. III, Leiden 1973, p. 101).

190. W. Orthmann, *Op. cit.*, S. 233 (Fig. 43f).

191. W. Orthmann, *Op. cit.*, S. 203 (Fig. 37a).

192. Ἐνδεικτικὰ: S. Lloyd, *Sultantepe - Part II. Post-Assyrian Pottery and Small Objects Found by the Anglo Turkish Joint Expedition in 1952*, «Anatolian Studies», vol. IV (1954), p. 108 (fig. 8-13), «Antike Gemmen in Deutschen Sammlungen», Band IV, No. 15, W. Orthmann, *Op. cit.*, Abb. 274g, G. Perrot - Ch. Chipiez, *Op. cit.*, pp. 506, 647, M.-L. Vollenweider, *Op. cit.*, pl. 15.

193. H. Schmidt, *Morgenländische and Abendländische Seidemuster im Mittelalter*, «Beiträge zur Kunstgeschichte Asiens» (1963), SS. 193-206, πού ὅμως δὲν κατορθώσαμε νὰ τὴν συμβουλευθοῦμε.

ἔφτασε στὴν Κίνα, ὅπως θὰ δοῦμε στὴν συνέχεια. Ἀλλὰ γιὰ τοὺς Ἄραβες, δὲν φαίνεται νὰ ἦταν μόνιμα καθιερωμένο ἔθνοςσημο. Μᾶς τὸ ἀποδεικνύει τὸ ἐπὶ Χαρουν-ἔρ-Ρασσίντ (ca 800 μ.Χ.) τρίτο ταξίδι τοῦ «Σίντιμπαντ τοῦ Θαλασσινοῦ» τῶν «Χιλίων καὶ Μιᾶς Νυκτῶν», τοῦ γνωστοῦ μας «Σεβᾶχ τοῦ Θαλασσινοῦ» τῆς «Χαλιμᾶς»¹⁹⁴. Ὁ Σεβᾶχ, ἔμπορος καὶ ταξιδευτῆς, περιγράφει κάπου τὸ σῆμα του τὸ ἐμπορικό, πού εἶχε βάλει πάνω στὰ δέματά του· «Ἐνα σύμπλεγμα μὲ τ' ἀρχικά μου γράμματα κι' ἀπὸ κάτω ἕνα μισοφέγγαρο μὲ τὰ κέρατά του πρὸς τ' ἀπάνω κι' ἕνα ἄστρο στὴ μέση»¹⁹⁵. Ἄρα γιὰ νὰ τὸ χρησιμοποιεῖ κάποιος σὰν ἐμπορικό σῆμα, τὸ σύμπλεγμα πού μᾶς ἀπασχολεῖ δὲν μπορεῖ ταυτόχρονα νὰ ἦταν καὶ ἔθνοςσημο.

Τὸ σύμπλεγμα πού μᾶς ἀπασχολεῖ τὸ βρίσκουμε καὶ στὴν Ἄπω Ἀνατολή. Στὸν κολοφῶνα ἐνὸς Stupa τοῦ Θιβέτ, στὰ πρὸς τὰ πάνω κέρατα τῆς σελήνης ἐπικάθεται ἕνας δίσκος, πού γιὰ τοὺς Θιβετανούς εἶναι ὁ ἥλιος¹⁹⁶. Στὴν Κίνα ἐξ ἄλλου, τὸ ἡλιοσέληνο σύμπλεγμα ἦταν ἐπίσης γνωστό· τὸ βρίσκουμε π.χ. σὲ ὕφασμα τοῦ ΙΔ' μ.Χ. αἰῶνα πού φυλάσσεται στὸ Regensburg¹⁹⁷. Στὴν προκολομβιανῆ Ἀμερικῇ, καὶ παρ' ὅλο πού, ἰδίως στὸ Μεξικό, ἢ χωρὶς ἄστρο ἡμισέληνος εἶναι συνηθέστατο ἔμβλημα ἀσπίδων¹⁹⁸, τὸ σύμπλεγμα ἡμισελήνου-ἄστρου (ἢ ἡλίου) μᾶς εἶναι ἄγνωστο¹⁹⁹.

Στὴν προϊστορικὴ τέχνη, τὸ σύμπλεγμα πού μᾶς ἀπασχολεῖ τὸ βρίσκουμε καὶ σὲ μιὰ πασίγνωστη καὶ πολυδημοσιευμένη βραχογραφία ἀπὸ τὴν λίμνη Onega τῆς

194. Τὸ ὄνομα τοῦ Ἄραβα αὐτοῦ Ὀδυσσέα, εἶναι Σίντιμπαντ ἐς Σαουᾶχ (ἢ Σαβᾶχ), δηλαδὴ Σίντιμπαντ ὁ Θαλασσινός. Κάποιος ἀνώνυμος Ἑλληνας μεταφραστής, ἄγνωστο γιατί, τὸ ἔκανε Σεβᾶχ ὁ Θαλασσινός, κι' ἔτσι καθιερώθηκε κι' ἀγαπήθηκε στὰ ἑλληνικά, κι' ἔστω κι' ἂν εἶναι λάθος θὰ μείνει («Χίλιες καὶ Μιὰ Νύχτες» (μεταφρ. Κ. Τριχογίδη), τόμ. Α', Ἀθῆναι ἄ.ἔ., σελ. 14).

195. «Χίλιες καὶ Μιὰ Νύχτες», τόμ. Γ', Ἀθῆναι ἄ.ἔ., σελ. 39.

196. «Encyclopedia of World Art», vol. II, London 1960, col. 678.

197. O. von Falke, Kunstgeschichte der Seidenweberei, Berlin 1921², Abb. 278.

198. Ἐνδεικτικά: J. Soustelle, The Daily Life of the Aztecs, Harmondsworth Middlesex 1964², pl. 7, 19, G. C. Vaillant, The Aztecs of Mexico, Harmondsworth Middlesex 1956², pp. 239-241, 246, 251, pl. 64.

199. Σὲ μιὰ κυλινδρική σφραγίδα ἀπὸ τὸ Apatzingan τοῦ Μεξικοῦ, βρίσκουμε ἕνα μηνίσκο πού περικλείει ἕνα κύκλο, κόσμημα (ἢ σύμβολο) πού στὴν Μεσοποταμία ὀπωσδήποτε θὰ ἔθεωρεῖτο ἡμισέληνος μὲ ἄστρο, ἀλλ' οἱ μελετῆται τῆς προκολομβιανῆς τέχνης τὸ θεωροῦν ἀπλῶς «Representation of Vegetables» (J. Enciso, Design Motifs of Ancient Mexico, New York 1953, p. 54/No. 1).

Ρωσίας, πού χρονολογεῖται γύρω στὸ 1000 π.Χ. Ἐνας ἄντρας μὲ μάσκα σαρκοβόρου ζώου, κρατώντας ἓνα μηνίσκο κι' ἓνα δίσκο, ἀκολουθεῖ ἓνα ἐλάφι²⁰⁰. Ἡ ἔρμηνεία τοῦ πετρογλύφου ποικίλλει· γιὰ τὸν Wallace «a fur-clad man, holding sun and moon symbols, and an elk suggest they were also hunters», ἐνῶ γιὰ τὸν Sandars ἡ σύνθεση παριστᾷ «a shaman following an elk, with crescent (moon) and disk (sun?)».

Τὸ φεγγάρι μᾶς ἐπηρεάζει, μᾶς φορτίζει συναισθηματικά²⁰¹, μᾶς ἀγγίζει περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο οὐράνιο σῶμα. Μᾶς ἀναστατώνει τοῦ «Μᾶη τὸ Φεγγάρι», τ' «Αὐγουστιάτικο Φεγγάρι», τὰ «Θαλασσινὰ Φεγγάρι», ἢ «Ἡμισέληνος ἢ Μυστική» τοῦ Ὀδυσσεά Ἐλύτη²⁰². Τὸ φεγγάρι γιὰ τοὺς ποιητές μας εἶναι «κόκκινο», «πράσινο», «ἀσημένιο» ἢ «ἀργυρό», μὰ καὶ γιὰ τοὺς ἀρχαίους ἔχει χρώματα πολλὰ: «ἐρυθροπῆ» (rubens) γιὰ τὸν Ὀράτιο²⁰³, ἢ σελήνη, εἶναι καὶ «γλαυκῶπις» καὶ «ἐρυθρά», μὰ πάνω ἀπ' ὅλα χρυσὰ τὰ ἐπίθετα πού τὴν στολιζοῦν: «στίλβει δὲ τ' ἀλάμπητος ἀήρ χρυσεῦ ἀπὸ στεφάνου· ἡ ἴδια εἶναι χρυσάρματος, χρυσεόκυκλον φέγγος, χρυσήνιος, χρυσόκερος, aurea· σὰ Φοίβη εἶναι χρυσομίτρη καὶ χρυσοστέφανος καὶ aurea· σὰν Ἐκάτη χρυσοβέλεμνος, καὶ χρυσοσάνδαλος στὸ νέο φεγγάρι»²⁰⁴.

Τὰ ἐπίθετα τοῦ φεγγαριοῦ στὴν ἀρχαιότητα μιλοῦν γιὰ τὴν ὁμορφιά του. «Ἡ Μῆνη ἢ Σελήνη εἶναι εὐειδής, ἡΰκομος, ἐϋπλόκαμος, λευκώλενος, λιπαρόχρους, for-

200. N. K. Sandars, *Prehistoric Art in Europe*, Harmondsworth Middlesex 1968, pp. 82, 83 (fig. 26), R. Wallace, *Rice of Russia*, Amsterdam 1967, p. 16, R. Huyghe e.a., *Op. cit.*, p. 51 (fig. 60).

201. Ὁ Κάρλ Γιούγκ καὶ οἱ συνεργάτες του γράφουν ὅτι «μ' ὄλο πού ἡ σύγχρονη ἐπιστήμη μᾶς ἀπέδειξε πὼς ἡ σελήνη δὲν εἶναι παρὰ μιὰ σφαῖρα ἀδρανοῦς ὕλης, διάσπαρτη ἀπὸ κρατῆρες, ἐμεῖς δὲν πάψαμε νὰ διατηροῦμε κατὰλοιπα αὐτῆς τῆς ἀρχετυπικῆς στάσης, ὅπως ἀποδείχνει ἡ τάση μας νὰ συσχετίζουμε τὴ σελήνη μὲ τὸ αἶσθημα» (Κ. Γιούγκ κ.ἄ., Ὁ Ἄνθρωπος καὶ τὰ Σύμβολά του (μετάφρ. Ἀ. Χατζηθεοδώρου), Ἀθῆναι ἄ.ἔ., σελ. 97). Ἐπ' αὐτοῦ ὅμως θὰ μπορούσε νὰ παρατηρηθῆ ὅτι ἔστω κι' ἂν ἡ σελήνη εἶναι «σφαῖρα ἀδρανοῦς ὕλης», ἡ ἀνακλωμένη ἀκτινοβολία ΔΕΝ εἶναι.

202. Ὁδ. Ἐλύτη, Ἐπτὰ Νυχτερινὰ Ἐπτάστιχα, IV, ἀπὸ τὴν Συλλογὴ «Προσανατολισμοί», Ἀθῆναι 1979 («Γαλαξίας»⁶), σελ. 20.

203. Π. Λεκατσᾶ, Ἐρωσ. Ἐρμηνεία μιᾶς Μορφῆς τῆς Προϊστορικῆς καὶ Ὀρφικοδιονυσιακῆς Ὀρησκείας, Ἀθῆναι 1963, σελ. 74.

204. Π. Λεκατσᾶ, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 28-29, ὅπου καὶ περαιτέρω στοιχεῖα, πηγές καὶ βιβλιογραφία.

mosis formosiorum omnibus)²⁰⁵. Μὰ καὶ γιὰ μᾶς σήμερα, τὸ φεγγάρι εἶναι ὁμορφοῦ καὶ τὸ νέο καὶ τ' ὀλόγιμο. "Ἄς θυμηθοῦμε τὰ «φεγγαρομέτωπη, φεγγαρομάγουλη, φεγγαροπρόσωπη, φεγγαρομάτα»²⁰⁶. "Ἄς θυμηθοῦμε τὸ «Δυὸ παιδιὰ, δυὸ παληκάρια, σὰ θαλασσιὰ φεγγάρια». Στὸν Ἐρωτόκριτο τοῦ Βιτζέντζου Κορνάρου, γιὰ τὸν Ἀφέντη τῆς Μακεδονίας, ἀκοῦμε:

*κι ὡσὰ φεγγάρι λαμπιρὸ ἐφαίνετο στὴ μέση*²⁰⁷

καὶ γιὰ τὸν ἴδιο τὸν Ἐρωτόκριτο

*κι ὅλοι σὰ νύχτα σκοτεινὴ, κι ὁ Ρώκριτος φεγγάρι*²⁰⁸.

Πιὸ παλιά, στὰ χρόνια τὰ βυζαντινά, στοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα τὴν ἱστορία, βρίσκουμε:

*καὶ κόρην ἔχει λαμπερὰν σὰν τὸ λαμπρὸν φεγγάρι*²⁰⁹,

ἐνῶ στὴν ἱστορία τοῦ «Φλώριου καὶ τῆς Πλατζαφλώρας», ὑπάρχουν οἱ στίχοι:

πλὴν ἦτο ὠραιωμένη

*εἰς ἡλικίαν (= ἀνάστημα) κυπάρισσος· σελήνη εἰς τὴν ὄψιν*²¹⁰.

Τὸ «Μπουπουρ» ἀραβικά, κύριο γυναικεῖο ὄνομα, σημαίνει «ὀλόγιμο φεγγάρι»²¹¹. Στους Ἀρχαίους τὸ Σελήνη ἦταν κι' αὐτὸ γυναικεῖο ὄνομα²¹², ἐνῶ τὴν

205. Π. Λεκατσᾶ, Ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 24-25, ὅπου καὶ περαιτέρω στοιχεῖα, πηγές καὶ βιβλιογραφία.

206. Π. Λεκατσᾶ, Ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 26, πρβλ. καὶ τὰ «φεγγαρομίσουδη» καὶ «φεγγαρομαγουλάτη» ποὺ προσθέτει ὁ Δ. Οἰκονομίδης (Σελήνη (Λαογραφία), «Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία», τόμ. ΙΑ', Ἀθῆναι 1967, στ. 29).

207. Β. Κορνάρου, Ἐρωτόκριτος, Β', 233.

208. Β. Κορνάρου, Ἐρωτόκριτος, Β', 568.

209. Βασίλειος Διγενῆς Ἀκρίτας, Α', 3243 (Ἔκδοσις Π. Καλονάρου, Ἀθῆναι 1941 (Φωτοανατύπωσις, Ἀθῆναι 1970), τόμ. Α', σελ. 180).

210. Δ. Οἰκονομίδου, Ἔνθ' ἄνωτ., στ. 29.

211. «Χίλιες καὶ Μιὰ Νύχτες» (μετάφρ. Κ. Τρικογλίδη), Ἀθῆναι ἄ.ἔ., τόμ. Β', σελ. 113.

212. P. Perdrizet, Voyage dans la Macédoine Première, «Bulletin de Correspondance Hellénique», vol. XVIII (1894), p. 439, H. S. Cronin, First Report of a Journey in Pisidia, Lycaonia, and Pamphylia - Part II, «Journal of Hellenic Studies», vol. XXII (1902), p. 364. Στὴ δευτέρα περιπτωσι τὸ πρῶτο γράμμα τῆς λέξεως Σελήνη, ἀμφίβολο. Γνωστὴ ἐπίσης καὶ ἡ βασίλισσα Κλεοπάτρα-Σελήνη τῶν Σελευκιδῶν τοῦ τέλους τοῦ Β' καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ Α' αἰῶνα π.Χ. («Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους», τόμ. Ε', Ἀθῆναι 1974, σελ. 192, 193), καὶ ἡ Σελήνη ἢ Κλεοπάτρα-Σελήνη, κόρη τοῦ Μάρκου Ἀντωνίου καὶ τῆς Κλεοπάτρας τῆς Αἰγύπτου (Fr. Dunand, Op. cit., vol. I, pp. 44-45, ὅπου πηγές καὶ βιβλιογραφία, καὶ προχείρως «Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους», τόμ. Ε',

πιό ὁμορφη γυναίκα τους κι' αὐτὴ Σελήνη τὴν ἔλεγαν, καὶ δωρικὰ Σελάνα, ἢ ὅπως εἶναι πιό γνωστὴ Ἑλένη. Εἶναι ἡ ἀύγογεννημένη Ἑλένη τῶν Διοσκούρων ἡ ἀδελφή, ἢ Ἑλένη τοῦ Θησέα πρῶτα, τοῦ Μενελάου ὕστερα· τοῦ Πάρι καὶ τῆς Τροίας. Μὲ τὴν σειρά τους οἱ Χριστιανοί, τὴν σπουδαιότερη γυναίκα τους, μ' ἄλλες, ἀντίθετες τῆς Ἑλένης ἀρετές, τὴν Μητέρα τοῦ Θεοῦ τους, τὴν εἶπαν ἢ τὴν συνέδεσαν μὲ τὴν Σελήνη. Ἡ Δυτικὴ Εἰκονογραφία ἀπὸ τὸν ΙΕ' αἰῶνα καὶ μετὰ ξέρει τὸ θέμα *Immaculata Conceptio* ("Ἀμωμος ἢ Ἄσπιλος Σύλληψις) καὶ δείχνει τὴν Θεοτόκο νὰ στέκεται ὄρθια πάνω σὲ μιὰ δρεπανοειδῆ ἡμισέληνο²¹³, ἐνῶ βυζαντινὲς ἐπιγραφές, ἐπιγράμματα καὶ ὕμνολογικὰ κείμενα προσονομάζουν ἢ παρομοιάζουν τὴν Θεοτόκο μὲ Σελήνη καὶ Πανσέληνο²¹⁴. Ἐνδεικτικὰ τά:

Γεννᾷ Σελήνη, Ἥλιος τούναντίον
ἐκ τῆς Σελήνης τίττεται νῦν φωσφόρος,

καὶ

Χριστὸν νοητὸν Ἥλιον φέρει
καὶ Πανσέληνον τὴν τεκοῦσαν Παρθένον²¹⁵.

Ἡ Σελήνη ἔδωσε ἐμπνευση σὲ καλλιτέχνες, κι' ἀθάνατα ἔργα χρωστοῦν τὴν ὑπαρξή τους στὸ Φεγγάρι καὶ τὶς μορφές του, τὶς φάσεις του καὶ τὸ φῶς του. Ἐκινώντας μὲ τὸν Ὀρφικὸ καὶ τὸν Ὀμηρικὸ Ὑμνο στὴν Σελήνη, χιλιάδες ποιήματα-ὠδὲς γράφτηκαν γιὰ τὸ φῶς τοῦ φεγγαριοῦ, γιὰ νὰ φτάσουμε στὴν Σονάτα τοῦ Σεληνόφωτος τοῦ Γιάννη Ρίτσου (1956 - Κρατικὸ Βραβεῖο Ποιήσεως 1957). Ὅ,τι οἱ ποιητὲς ἔγραψαν σὲ στίχους, οἱ μουσικοὶ ἔγραψαν σὲ νότες. Ὁ Beethoven ἔγραψε τὴν σὲ ντὸ δίσση ἐλάσσονα *Mondschein* σονάτα του (1802), ἐνῶ ὁ Claude Debussy ἔγραψε κι' αὐτὸς τὸ δικό του *Claire de Lune*.

Τὸ φεγγάρι εἶναι δεμένο μὲ τοῦ ἀνθρώπου τὸ αἶσθημα, τὸν ἔρωτα· τὸν ἔρωτα

²¹³ Ἀθῆναι 1974, σελ. 215, 216). Ἄς σημειωθῆ ὅτι σὲ χειρόγραφο τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Ἀθηνῶν, ἡ Αὐτοκράτειρα Ζωὴ σύζυγος Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου, προσονομάζεται «Χρυσὴ Σελήνη» (Ε. Α. Πεζοπούλου, Ἐπιγραφῆς Δυσαναγνώστου Ἀνάγνωσις, «Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν», τόμ. ΙΒ' (1936), σελ. 436).

²¹⁴ Γιὰ τὸ θέμα Κ. Καλοκύρη, Ἡ Θεοτόκος εἰς τὴν Εἰκονογραφίαν Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, Θεσσαλονίκη 1972, σελ. 89-90, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

²¹⁵ Ε. Α. Πεζοπούλου, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 433 κέξ., 436.

²¹⁶ Ε. Α. Πεζοπούλου, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 436 ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

καὶ τὴν παιδογονή, γι' αὐτὸ καὶ στὴν ἀρχαιότητα (ἀλλὰ καὶ πρόσφατα ἀκόμα) οἱ φάσεις τοῦ καθόριζαν τοὺς γάμους. Ἡ σύμπτωση τοῦ σεληνιακοῦ μηνὸς καὶ τῶν ἐμμήνων τῶν γυναικῶν, καὶ τὸ σταμάτημά τους μετὰ τὴν ἐγκυμοσύνη, δημιούργησαν στοὺς πρωτογόνους τὴν ἐντύπωση πὼς τὸ Φεγγάρι εἶναι ὁ πατέρας. Πρωτόγονες μάνες, δείχνουν τὰ νεογέννητα μωρὰ τους στὸ Φεγγάρι, καὶ λένε: «Νά, φεγγάρι, πάρε τὸ παιδί σου», ἢ «Κοίτα, μεγαλώνει τὸ παιδί σου»²¹⁶.

Οἱ φάσεις τοῦ Φεγγαριοῦ μετροῦν καὶ τὸν χρόνο· οἱ 28 τοῦ μέρες μοιρασμένες στὰ τέσσερα, μᾶς ἔδωσαν τὴν ἐβδομάδα· «Χρόνου μῆτερ, φερέκαρπε» λέγεται ἢ Σελήνη στὸν Ὀρφικό της Ὑμνο (ΙΧ), κι' ὁ Ξενοφῶν, πεζά, προσθέτει: «Ἀλλὰ μὴν ἢ γε σελήνη οὐ μόνον τῆς νυκτός, ἀλλὰ καὶ τοῦ μηνὸς τὰ μέρη φανερὰ ἡμῖν ποιεῖ»²¹⁷. Τὸν χρόνο ὅμως τὸν μετᾶ κι' ὁ Ἡλῖος — «Χρόνου Πατήρ» στὸν Ὀρφικό του Ὑμνο (VIII)· μὰ τὰ μετρήματα τὰ δυὸ δὲν συνταιριάζουν, δημιουργώντας τὸ ἡλιακὸ καὶ τὸ σεληνιακὸ ἔτος. Γιὰ νὰ ταιριάσουν πρέπει νὰ περάσουν ὀκτώ ὀλόκληρα χρόνια. Ὁκτὼ χρόνια, ποὺ φυσικὰ ἦταν μιὰ πιὸ μεγάλη μονάδα μετρήσεως τοῦ χρόνου, ποὺ ἀκριβῶς γι' αὐτὸ τὴν ἔλεγαν Μέγα Ἐνιαυτό, ἢ Ἀΐδιο Ἐνιαυτό· μᾶς τὸ μαρτυροῦν τὰ κείμενα: «Κάδμος δὲ ἀνθ' ὧν ἔκτεινεν αἴτιον ἐνιαυτὸν ἐθήτευσεν Ἄρει· ἦν δὲ ὁ ἐνιαυτὸς τότε ὀκτὼ ἔτη»²¹⁸. Φυσικὰ ἤξεραν, ἀπὸ τί καὶ γιατί, δημιουργήθηκε τούτη ἢ πιὸ μεγάλη μονάδα μετρήσεως τοῦ χρόνου· «Καὶ τοῦτο δείκνυται τὸ τὴν σελήνην διὰ ὀκταετηρίδος τῷ ἡλίῳ συνιέναι, καὶ ἀμφοῖν κατὰ ταύτων νομηνίαν συμβαίνει. Καθότι ἡ ὀκταετηρίς τοῦ σεληνιακοῦ δρόμου πληροῦται ἐννέα καὶ ἐνενηκοντα μῆσιν, ἡμέραις δὲ δισχιλίαις ἐννακοσίαις εἴκοσι δύο»²¹⁹.

Ὁ μέγας ἐνιαυτὸς τῶν ὀκτὼ ἐτῶν, μονάδα χρόνου τελετουργικῆ, ἦταν συνδεδεμένη καὶ μετὰ τὴν διάρκεια τῆς βασιλείας. Στὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα, κάθε ὀκτὼ χρόνια, ποὺ τὸ σεληνιακὸ καὶ τὸ ἡλιακὸ ἔτος ταίριαζαν, ὁ βασιλιάς ἄλλαζε, ἢ ἡ βασιλεία·

216. Π. Λεκατσᾶ, Ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 91, ὅπου περαιτέρω στοιχεῖα καὶ βιβλιογραφία.

217. Ξενοφῶντος, Ἀπομνημονεύματα, Δ', III, 4.

218. Ἀπολλοδώρου, Βιβλιοθήκη Μυθολογική, III, 24. Γιὰ τὸν Μέγα Ἐνιαυτό, βλ. Πλουτάρχου, Περὶ τῶν Ἀρεσκόντων τοῖς Φιλοσόφοις, II, 32 (892d), τοῦ αὐτοῦ, Περὶ Ἐκλελοιπότην Χρηστηρίων, 421c, καὶ Αἰλιανοῦ, Ποικίλη Ἱστορία, I', 7. Ἐπίσης R. Graves, Op. cit., vol. I, pp. 196, 219, 297, J. G. Frazer, The Golden Bough, vol. IV (The Dying God), London 1980¹², p. 70, R. Flacelière, Sur la Disparition des Oracles, Paris 1947, p. 241, L. Robin, La Pensée Grecque et les Origines de l'Esprit Scientifique, Paris 1948, pp. 76, 89, 418 ὅπου καὶ περαιτέρω βιβλιογραφία.

219. Ἐρμεῖου Σωζομενοῦ, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, VII, 18 (Ἐκδοσις Migne, 1864, col. 1472).

ἀνανεωνόταν²²⁰. Δὲν ξέρομε ἀρχαῖα κείμενα, οὔτε ἡ μεγάλη πάνω στὸ θέμα βιβλιογραφία ποὺ ξέρομε ἀναφέρει, ὑποθέτομε ὅμως ὅτι ἀφοῦ ἡ βασιλεία ἀνανεωνόταν ἢ ἄλλαζε ὅταν «τὴν σελήνην τῷ ἡλίῳ συνιέναι, καὶ ἀμφοῖν κατὰ ταύτῳ νομηνίαν συμβαίνει», εἶναι εὐλόγο ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη νὰ εἶναι ἐμβλήματα δυναστείας ἢ βασιλείας· ἓνα εἰκαστικὸ «ἐλέω θεοῦ» — «dei gratia». Μιὰ ἀπόδειξη δηλαδὴ τῆς καθιερώσεως τῆς βασιλείας ἀπὸ τὴν ἀνανεωμένη ἀρμονία τῶν οὐρανίων σωμάτων, ποὺ ἂν κλονισθῇ ἀπὸ κάποια διοσημεία, ὁ βασιλεὺς χάνει τὸν θρόνο του²²¹.

Τὸ σύμπλεγμα ἡλιου-σελήνης ποὺ τὸ εἶδαμε καὶ σὰν σύμπλεγμα ἡλιου-σελήνης-ἄστρου, τελικὰ ἐγίνε ἢ ἔμεινε σύμπλεγμα σελήνης καὶ ἄστρου· ἔμβλημα δυναστεϊῶν καὶ βασιλέων, ποὺ ἀσφαλῶς πολλὰς φορὰς θὰ τὸ χρησιμοποίησαν χωρὶς νὰ ξέρουσι τί σημαίνει.

Ἵστερα ἀπὸ ὅσα ἀναπτύχθηκαν, καὶ κυρίως τὴν ἐξέταση τοῦ εἰκονογραφικοῦ ὕλικου, μπορούμε νὰ καταλήξουμε σὲ μερικὰ προσωρινὰ συμπεράσματα:

1) Τὸ σύμπλεγμα εἶναι πάντοτε ἢ ἡμισέληνος ποὺ συνδυάζεται ἄλλοτε μὲ τὸν ἡλιακὸ δίσκο (σπάνια ἡλιο μὲ ἀκτῖνες), ἄλλοτε μὲ τὸ ἄστρο (πλανήτη Ἄφροδίτη) καὶ σὲ μιὰ περίπτωση (Khons Αἰγύπτου), μὲ τὸν σεληνιακὸ δίσκο.

2) Τὸ μέσα στὰ κέρατα τῆς σελήνης ἄστρο (ἢ ὁ ἀκτινωτὸς ἥλιος) ἀποδίδεται εἰκαστικὰ μὲ ὀκτώ, ἑπτὰ (σπάνια), ἕξι, πέντε καὶ τέσσερες ἀκτῖνες, ἢ καὶ σὰν κύκλος.

3) Τὸ σύμπλεγμα ἡμισελήνου-ἄστρου, σύμβολο θεοτήτων τῆς Νύχτας — Σελήνης, Μηνός, Ἐλένης κ.λπ. — ἢ τῶν Διοσκούρων, συνοδεύει ὀρισμένες φορὰς τὶς θεό-

220. Ἀπὸ τὴν ὀγκώδη βιβλιογραφία σημειώνουμε: J. G. Frazer, Op. cit., pp. 58-92, Λ. Πηλιάτογλου, Ἡ Ἀρχαῖκή Μορφή τοῦ Βασιλικοῦ Θεσμοῦ, Ἀθῆναι 1938, σελ. 48-49, Π. Λεκατσᾶ, Ἡ Ψυχὴ. Ἡ Ἰδέα τῆς Ψυχῆς καὶ τῆς Ἀθανασίας της καὶ τὰ Ἔθιμα τοῦ θανάτου, Ἀθῆναι 1957, σελ. 467-468 ὅπου καὶ περαιτέρω βιβλιογραφία.

221. Ἀπὸ τὴν ἀρχαία μας μυθολογία ξέρομε τὸ γνωστὸ ἐπεισόδιο τῆς χρυσῆς ἀμνάδας μὲ τὸν Θυέστη καὶ τὸν Ἀτρέα, καὶ τῆς βασιλείας ποὺ ἄλλαξε χεῖρα ὅταν ὁ ἥλιος βγήκε ἀπὸ τὴν Δύση. Ἀνάλογο τὸ ὄνειροκριτικὸ «Ἡλιον βαίνειν ἐκ δυσμῶν, ἀρχῆς φθορά. Ὅταν ὁ ἥλιος ἔρχεται ἀπὸ τὴν δύσιν, εἶναι ἀπώλεια βασιλείας» (Γ. Παπαχαλαράμπος, Ὀνειροκριτικά, «Κυπριακαὶ Σπουδαία», τόμ. Λ' (1966), σελ. 90), καὶ τὸ «θεαίαι γὰρ φύσεσιν ἡλίου καὶ σελήνης ἐπακολουθοῦσιν ἐκλείψεις, αἱ δὲ μηνύματα εἰσὶν ἢ βασιλέων τελευτῆς ἢ πόλεων φθορᾶς» (Π. Λεκατσᾶ, Πίνδαρος. Μετάφραση καὶ Ἑρμηνευτικά, Ἀθῆναι 1960², σελ. 312). Παραδείγματα διοσημεϊῶν μὲ συνέπειες στὸν βασιλικὸ θεσμὸ ἐκτὸς Ἑλλάδος, εἰς J. G. Frazer, Op. cit., pp. 49, 61, 69.

τητες αυτές. Σε πόλεις όπου ή λατρεία αὐτῶν τῶν θεοτήτων γνώρισε ιδιαίτερη ἔξαρση — Κάρραι, Σαγαλασσός, Κρέμνα — τὸ σύμπλεγμα εἰκονίζεται στὰ νομίσματα τους.

4) Θρύλοι καὶ παραδόσεις ποὺ ἴσως ἀγγίζουν τὰ ὅρια τῆς πραγματικότητας, συνετέλεσαν νὰ γίνει τὸ σύμπλεγμα ἔμβλημα ὀρισμένων πόλεων (περίπτωσης Ἀρχαίου Βυζαντίου).

5) Τὸ σύμπλεγμα παριστάνεται συχνότατα σὲ ρωμαϊκὲς ἐπιτύμβιες στῆλες, λόγῳ τῶν εἰδικῶν δοξασιῶν ποὺ ἐπικρατοῦσαν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, γύρω ἀπὸ τὰ μετὰ θάνατον.

6) Τὸ σύμπλεγμα ἡμισελήνου-ἄστρου φαίνεται νὰ συνδέεται μὲ ὀρισμένες μυστηριακὲς λατρεῖες, κυρίως τοῦ Σαράπιδος καὶ τῆς Ἴσιδος.

7) Τὸ σύμπλεγμα συχνότατα ἔγινε ἔμβλημα δυναστειῶν (Μιθριδατιδῶν Πόντου, Ἀρσακιδῶν Πάρθων), βασιλέων καὶ ἡγεμόνων.

8) Τὸ σύμπλεγμα ἔγινε καὶ ἀπλὸ διακοσμητικὸ θέμα, ἴσως περισσότερο ἀγαπητὸ στὸν χῶρο τῆς Μέσης Ἀνατολῆς, κι' ἴσως σ' αὐτὴν τὴν μορφή νὰ ταξίδεψε μέχρι τὴν Κίνα.

RÉSUMÉ

Le Croissant Grec

Le croissant lunaire enveloppant une étoile est un emblème national et religieux des Turcs. Antérieurement l'ensemble était emblème byzantin, bien connu sur des sceaux, des monnaies, et surtout au centre du bouclier des Saints Militaires, par excellence du Saint Georges. Mais le croissant enveloppant une étoile de quatre, six ou huit pointes ou un globe, a une histoire très longue. L'ensemble est bien connu dans l'art paléochrétien, romain et grec, surtout sur des monnaies, des pierres gravées et des monuments funéraires. Le croissant enveloppant l'étoile est parfois symbole des déesses de la nuit (Séléné, Hécate, Héléne etc) ou des Dioscures. L'étoile et le globe, quelques fois ne représentent pas l'étoile, c'est-à-dire la planète Venus, mais le Soleil.

L'ensemble est également bien connu à Mésopotamie, à partir du milieu du IIIe Millénaire avant J.-C. Très souvent sur les stèles des anciennes civilisations mésopotamiennes, on retrouve l'étoile à huit rais (c'est-à-dire la planète Venus), le croissant lunaire et le disque solaire qui représentent la Grande Triade Ishtar-Sin-Mardûk (ou Samas). Plus tard on retrouve l'ensemble aux monuments phéniciens et étrusques (très souvent croissant renversé enveloppant un globe), sur des monnaies des Mithridatides, des Arsacides et des Sassanides, et enfin au Tibet et à la Chine.